

LEVEN LANGS DE GRENS

*Economische crisispolitiek en de handhaving van
gezag en neutraliteit in Noordoost-Nederland
tijdens en direct na de Eerste Wereldoorlog, 1914-1920*

Albert Eggens

De publicatie van *Leven langs de grens* is mogelijk gemaakt door:
 Gemeente Borger-Odoorn, Gemeente Coevorden, Gemeente Emmen, Gemeente Oldambt,
 Gemeente Westerwolde, Stichting Gebroeders Hesse Fonds, Stichting Poppen en Prins
 Bernhard Cultuurfonds.

Gemeente
Coevorden

Gemeente
Emmen

GEMEENTE
WESTERWOLDE

STICHTING POPPEN
Schoonebeek anno 1984

PRINS BERNHARD
CULTUURFONDS

© 2021 Uitgeverij Drenthe.

Opmaak en productie: Uitgeverij Drenthe - Beilen

Druk: Scholma Druk, Bedum.

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De auteur en de uitgever hebben er naar gestreefd de rechten van foto's volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te doen gelden, kunnen zich tot de auteur en/of uitgever wenden. No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

Eerste Wereldoorlog

Uitgeverij Drenthe.

ISBN/EAN: 978 90-831098-2-4

Trefwoorden: Eerste Wereldoorlog, Drenthe, Groningen, smokkel, distributie, rantsoenering.

Afbeeldingen voorzijde:

Blik op het hedendaagse Veenland Bargerveen, waar het hoogveen zoveel mogelijk in de oude staat wordt gehouden of hersteld. In de verte ligt Duitsland.

Bron: Particuliere collectie A. Eggen, 7 mei 2021.

Krantenartikelen van links naar rechts:

Waarschuwing van het militair gezag in de grensgemeenten in Noordoost-Nederland om vooral niet te smokkelen.

Bron: *Emmer Courant*, 'De territoriale bevelhebber', 19 augustus 1914, 3.

Bekendmaking van het levensmiddelenbedrijf van de gemeente Emmen dat inwoners die in staat zijn om zelf aardappelen, groenten en peulvruchten te verbouwen geen aanspraak kunnen maken op de distributie van die voedingsgewassen.

Bron: *Emmer Courant*, 'L.M.B. Emmen', 2 juni 1917, 7.

Bekendmaking van de gemeente Bellingwolde over welke bonnen geldig zijn voor welke levensmiddelen in de week van 5 februari tot en met 11 februari 1918.

Bron: *Winschoter Courant*, 'Regeeringsartikelen', 2 februari 1918, 8.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	vi
Hoofdstuk 1. Inleiding	1
- Nederland en de Eerste Wereldoorlog	1
- De Eerste Wereldoorlog in de regionale geschiedschrijving	4
- Noordoost-Nederland aan het begin van de twintigste eeuw	7
- Vraagstelling en studieopzet	11
Hoofdstuk 2. Duurte en distributie (midden 1914 tot begin 1917)	13
- Inleiding	13
2.1. Paniek in de eerste oorlogsmaanden	22
- De aanpak van prijsopdrijving en tekorten	22
- Militaire gezagshandhaving in de grensstreek	35
- Vluchten voor het oorlogsgeweld	43
2.2. De vrije markt aan banden	47
- Beperking van de internationale handel	47
- Vroege interventie in de graanvoorziening	53
- De handel in overige gewassen	61
- Het tekort aan meststoffen	68
- De handel in vee en veeteeltproducten	72
- Het gebrek aan brandstof en grondstoffen	80
2.3. Dalende koopkracht en groeiende onvrede	85
- Particuliere ondersteuning en regeringsbrood	85
- Toenemende regeringsbemoeienis met de verstrekking van levensbehoeften	99
- De <i>Distributiewet</i>	103
2.4. Strenger optreden tegen illegaal grensverkeer	109
- Meer maatregelen tegen smokkelaars	109
- De <i>Wet betreffende het vervoer en nederlage van goederen</i>	116
- Buitenlanders in het grensgebied	121
Hoofdstuk 3. Schaarste en rantsoenering (begin 1917 tot eind 1918)	133
- Inleiding	133
3.1. De landbouwsector onder volledige overheidscontrole	135
- De rijksgraanverzameling	135
- Het vergroten van de akkerbouwopbrengsten	147
- De rijksveevordering	154
- De verwerking van veeteeltproducten	159

3.2.	Stagnatie in de handel en nijverheid	167
	- De internationale positie van de Nederlandse handel	167
	- Het tekort aan brandstof, grondstoffen en bouwmaterialen	171
	- Gevolgen van de schaarste voor het bedrijfsleven en de transportsector	179
3.3.	De rantsoenering van levensbehoeften	185
	- De rijksbroodkaartenregeling	185
	- De toewijzing van overige voedingsmiddelen	191
	- De rantsoenering van niet-eetbare levensbehoeften	205
	- Maatwerk voor specifieke verbruikersgroepen	214
3.4.	Omgaan met tekorten	225
	- Ondersteuning, alternatieven en protesten	225
	- Aanscherping van de maatregelen tegen de sluikhandel	235
	- Neutraliteitshandhaving en vreemdelingenbeleid	240
	Hoofdstuk 4. Na de wapenstilstand (eind 1918 tot en met 1920)	247
	- Inleiding	247
4.1.	Waakzaamheid en economisch herstel	250
	- De demobilisatie	250
	- De opvang van vreemdelingen	254
	- De normalisering van de agrarische sector	263
	- Handel, nijverheid en transport	274
4.2.	Distributie en rantsoenering in vreedetijd	283
	- De broodvoorziening	283
	- Het vrijlaten van de consumptie van ander voedsel	289
	- De verkrijgbaarheid van overige benodigdheden	298
	- Het beteugelen van de duurte	303
	Hoofdstuk 5. Crimineel gedrag in oorlogstijd (1914-1920)	307
	- Inleiding	307
5.1.	Kenmerken en omvang van de criminaliteit in Noordoost-Nederland	310
	- Reguliere misdaad	310
	- Verboden uitvoer en vervoers- en opslagdelicten	317
	- Overtredingen van de militaire verordeningen	322
	- Overtredingen van de <i>Distributiewet</i> en <i>Slachtwet</i>	326
5.2.	Smokkelen in de praktijk	332
	- Achtergrond van de betrokkenen	332
	- De professionalisering van de smokkelarij	337
	- Soorten smokkelwaar	341
	- Straffen en strafmaat	343
	Hoofdstuk 6. Eindbeschouwing	347
	Bijlagen	365
	Afbeeldingen	413
	Literatuur	423
	Archivalia	429
	Register op geografische namen	433
	Register op persoonsnamen	437

Woord vooraf

Dit boek kan worden gezien als een aanvulling op mijn dissertatie *Van daad tot vonnis. Door Drenten gepleegde criminaliteit voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Direct na de promotie in de zomer van 2005 ben ik gestart met het vervolgonderzoek, waarbij ik vooral wilde weten welke invloed het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog heeft gehad op het dagelijkse leven van de inwoners van de Drentse en Groningse grensstreek. Ondanks dat Nederland gedurende de gehele oorlog neutraal is gebleven, kreeg de bevolking te maken met tal van strenge wetten, regels en verordeningen, alsmede met groeiende tekorten aan steeds meer artikelen. Door de omvangrijke hoeveelheid primaire bronnen die geraadpleegd moesten worden, in combinatie met het kleine aantal publicaties dat vooralsnog over dit onderwerp is verschenen, duurde het onderzoek beduidend langer dan ik vooraf had ingeschat en tegen het eind zorgde ook de coronapandemie nog voor vertraging. Zo waren archieven lange tijd ontoegankelijk voor bezoekers en raakte ik als docent geschiedenis in het voortgezet onderwijs en sectorbestuurder van de Algemene Onderwijsbond een groot deel van mijn tijd kwijt aan het anders vormgeven van de lessen voor de maanden dat de scholen grotendeels gesloten waren, alsmede het behartigen van de belangen van onderwijspersoneel dat zich onveilig voelde vanwege de besmettingen onder leerlingen en collega's.

Ongetwijfeld zullen veel mensen zich de coronacrisis gaan herinneren als een van de indrukwekkendste episodes uit hun leven, die bovendien niemand eerder heeft meegeemaakt. Dat neemt niet weg dat er allerlei overeenkomsten zijn te ontwaren met het leven van onze landgenoten tijdens de Eerste Wereldoorlog. Zowel gedurende die oorlogstijd als tijdens de pandemie honderd jaar later was namelijk sprake van stevig overheidsingrijpen, waarbij er een voortdurend spanningsveld bestond tussen enerzijds het zoveel mogelijk beperken van de economische en maatschappelijke schade en anderzijds het voorkomen dat ons land alsnog zou worden aangevallen, of dat de gezondheidszorg overbelast zou raken. In beide situaties reageerde de bevolking op ongeveer dezelfde wijze. Veel mensen waren bang voor het onbekende en daardoor kreeg de regering zowel bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog als aan het begin van de coronacrisis aanvankelijk ruim baan bij het aanpakken van de ontstane problemen. Tegelijkertijd zorgde de angst in augustus 1914 er net als in het voorjaar van 2020 voor dat mensen levensmiddelen en andere noodzakelijkheden gingen hamsteren, dat de prijzen omhoog schoten, dat profiteurs de situatie misbruikten om te proberen enorme winsten op te strijken en dat er allerlei ongefundeerde berichten circuleerden die de ongerustheid verder aanwakkerden.

Naarmate de Eerste Wereldoorlog langer duurde, verwachtten minder mensen dat ons land toch nog zou deelnemen aan de strijd, terwijl tijdens de coronapandemie de angst voor het virus na enkele maanden kleiner werd doordat het aantal besmettingen daalde en de mortaliteit niet zo groot bleek als in eerste instantie was gevreesd. De afname van de nervositeit onder de bevolking in combinatie met het langdurige karakter van beide crisissen zorgde ervoor dat de kritiek op de overheidsmaatregelen groeide en dat

een steeds groter deel van de bevolking lakser werd ten aanzien van het naleven van de regels. Tijdens de Eerste Wereldoorlog vonden boeren het in bezit nemen van hun oogst bijvoorbeeld uitermate onrechtvaardig en dat resulteerde in een gebrekkige samenwerking met de autoriteiten en allerlei ontduikingen. Tegelijkertijd had de bevolking veel last van de duurte en schaarste, waarbij ze hun irritatie daarover steeds duidelijker lieten merken. Een eeuw later gingen steeds meer mensen de risico's van een coronabesmetting bagatelliseren en verder beklagden velen zich erover dat de zogenoemde 'lockdowns', de avondklok en andere restricties die het virus moesten indammen buitenproportioneel waren en zelfs allerlei grondwettelijke vrijheden inperkten. De onvrede leidde er in beide perioden toe dat de regering voortdurend nieuwe maatregelen afkondigde om ondermijning van de rechtsorde te voorkomen.

Op 11 november 1918 maakte de wapenstilstand in het Franse Compiègne een eind aan de Eerste Wereldoorlog en in de loop van 2021 werd het coronavirus teruggedrongen dankzij grootschalige vaccinatiecampagnes. In beide gevallen zorgde dat voor ontspanning en vertrouwen in de toekomst. In het voorjaar van 2021 werd in de media zelfs gesproken van een nieuwe 'roaring twenties', oftewel een periode van optimisme en economische groei, zoals die ook na de Eerste Wereldoorlog had plaatsgevonden. Het definitieve vredesverdrag van Versailles uit 1919 vormde echter een van de oorzaken voor de opkomst van het nationaalsocialisme in Duitsland en het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in 1939 en het is ook nog maar de vraag of en wanneer de coronacrisis definitief voorbij is. Het is immers voorstelbaar dat er binnen afzienbare tijd mutaties ontstaan waartegen de bestaande vaccins minder of zelfs helemaal niet meer effectief blijken. Daardoor zijn er mogelijk nieuwe beperkingen nodig om het virus eronder te krijgen. De toekomst zal uitwijzen of dit scenario bewaarheid gaat worden. Een andere opmerkelijke overeenkomst tussen de Eerste Wereldoorlog en het heden is dat er in 1918 en de jaren erna ook een pandemie heerste die wereldwijd zorgde voor miljoenen slachtoffers. Hieruit had de les getrokken kunnen worden dat infectieziekten altijd op de loer liggen en schijnbaar vanuit het niets kunnen toeslaan.

Mijn jarenlange archief- en literatuuronderzoek en aansluitend het verwerken van het bronmateriaal tot een samenhangend en leesbaar geheel kunnen misschien het beste worden omschreven als eenzaam en bijna uitzichtloos monnikenwerk, dat alleen tot een afronding kon komen dankzij een mysterieuze intrinsieke motivatie om steeds maar weer door te gaan. Dat laat onverlet dat dit boek nooit heeft kunnen ontstaan zonder de steun van anderen. Dat geldt in de eerste plaats voor mijn vrouw Joke, die mij de tijd heeft gegund om het onderzoek te combineren met een druk gezinsleven. Onze kinderen Niels en Emma zorgden met hun onbevangenheid regelmatig voor de nodige afleiding, waarna ik in veel gevallen weer ontspannen verder kon werken. Mijn vader Harm heeft het manuscript al in een vroeg stadium meermalen onder ogen gekregen. Van hem kreeg ik de bevestiging dat de ingeslagen weg de juiste was. Al decennia lang steunen mijn ouders mij onvoorwaardelijk in woord en daad bij praktisch alles waarmee ik bezig ben. Daarvoor past alleen grenzeloze dankbaarheid. Mijn oom Henk Beuker voorzag de tekst van het nodige commentaar, waardoor het geheel leesbaarder werd.

Peter Kraan dank ik voor het meedenken en het aanleveren van de benodigde stukken in de tijd dat hij werkzaam was als archivaris van de gemeente Emmen. Daarna heeft ook Peter mijn manuscript doorgenomen en voorzien van de nodige kritische opmerkingen, die het eindresultaat alleen maar ten goede kwamen. Via deze weg bedank ik tevens alle medewerkers van het Nationaal Archief in Den Haag en de provinciale en gemeentelijke archieven die mij de afgelopen jaren hebben voorzien van archiefstukken. Henk van der Linden en Jos van Raan van de Stichting Studiecentrum Eerste Wereldoorlog hebben eveneens een belangrijke bijdrage geleverd aan de totstandkoming van dit boek. Henk

heeft mij de eerste aanwijzingen gegeven met betrekking tot wat er komt kijken bij het publiceren van historisch onderzoek en Jos heeft het manuscript doorgelezen en de nodige tekstuele en inhoudelijke aanpassingen voorgesteld. Los van deze hulp verdient de genoemde stichting naar mijn mening overigens veel waardering voor de manier waarop het al jaren de Eerste Wereldoorlog in al zijn facetten onder de aandacht probeert te brengen van een breder geïnteresseerd publiek.

Niet in de laatste plaats bedank ik Gerben Dijkstra van Uitgeverij Drenthe ervoor dat hij mijn onderzoek wilde uitgeven. Nog steeds ben ik onder de indruk van de onbaatzuchtige stelligheid waarmee Gerben tijdens ons eerste gesprek duidelijk maakte dat mijn onderzoek het verdient om gelezen te worden. Samen met zijn collega's Ted Kroes († 2021), Henk Vos en Albert Zijnga heeft hij dit boek gerealiseerd.

Het Prins Bernhard Cultuurfonds, de Stichting Gebroeders Hesse Fonds, Stichting Poppen en de gemeenten Borger-Odoorn, Coevorden, Emmen, Oldambt en Westerwolde dank ik voor hun bereidwilligheid om de publicatie van dit boek financieel mogelijk te maken. Ik ben mijn werkgever RSG Ter Apel erkentelijk voor de welwillendheid om afspraken te maken over het uitroosteren van dagdelen, waardoor ik de gelegenheid kreeg om archieven te bezoeken of anderszins te werken aan het onderzoek. Eigenlijk verdienen mijn wekelijkse hardlooppmomenten ook een woord van aandacht, aangezien ik op mijn routes door dorpen en over landwegen meermalen de inzichten heb gekregen die nodig waren om weer verder te kunnen als het even tegenzat. Misschien ook daarom prijkt op de omslag van dit boek een voorbeeld van de weidse schoonheid, die zo kenmerkend is voor onze regio.

Dr. Albert Eggens (september 2021)

Hoofdstuk 1

Inleiding

Nederland en de Eerste Wereldoorlog

Lange tijd is verondersteld dat het neutrale Nederland de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) vooral zou hebben beleefd langs de zijlijn en dat het om die reden weinig grote problemen heeft gekend in die jaren. Dit is onder meer zichtbaar in het nog altijd beperkte aantal Nederlandse publicaties over dit conflict, in vergelijking tot wat er over is geschreven in de oorlogvoerende landen en tot wat er bijvoorbeeld is verschenen over Nederland gedurende de bezettingsjaren 1940-1945. Studies waarin Nederland wel een centrale plaats inneemt, gingen aanvankelijk vooral over de politieke en economische relaties van ons land met de strijdende partijen. Vaak draaide het daarbij om de vraag hoe de Nederlandse regering beschuldigingen van partijdigheid probeerde te voorkomen of te weerleggen. Het driedelige standaardwerk *Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* van Cornelis Smit uit de jaren 1971-1973 is hiervan een typisch voorbeeld.¹

Vanaf de jaren negentig gingen studies over Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog vaker over wat er zich afspeelde in eigen land. Zo vroeg Ronald van der Bie zich in *'Een doorlopende groote roes'. De economische ontwikkeling van Nederland, 1913-1921* af of de economische groei aan het eind van de negentiende eeuw doorzette gedurende de oorlogsjaren of dat de Eerste Wereldoorlog juist een trendbreuk betekende ten opzichte van zowel de voorafgaande jaren als de industrialisatie in de jaren twintig.² Van der Bie concludeerde onder meer dat ons land tijdens de Eerste Wereldoorlog weliswaar in een depressie was terechtgekomen, maar dat de werkloosheid desondanks lager lag dan aanvankelijk was aangenomen en dat met name bedrijfstakken die afhankelijk waren van hulpmiddelen en grondstoffen uit het buitenland in de problemen waren geraakt. Ondernemers die vooral actief waren in eigen land hadden het beduidend beter gedaan. Al met al zou de economische ontwikkeling van Nederland zijn gecontinueerd gedurende de oorlogsjaren. Daarna zorgden relatief beperkte loonsverhogingen en prijsstijgingen ten opzichte van die in het buitenland voor een gunstige internationale concurrentiepositie. Van der Bie wees in zijn studie ook op de aanhoudende overheidsbemoediging met het bedrijfsleven en belangrijke maatschappelijke veranderingen, zoals de totstandkoming van sociale wetgeving en de groei van vakbewegingen. Vanuit de aard van zijn onderzoek beperkte hij zich daarbij vooral tot de algemene lijnen, waardoor vragen over bijvoorbeeld regionale verschillen en de impact die de oorlog heeft gehad op specifieke bevolkingsgroepen grotendeels onbeantwoord zijn gebleven.

-
- 1 C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog (1899-1919). Eerste deel. Het voorspel 1899-1914* (Groningen 1971); C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog (1899-1919). Tweede deel: 1914-1917* (Groningen 1972); C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog (1899-1919). Derde deel: 1917-1919* (Groningen 1973).
  - 2 R. van der Bie, *'Een doorlopende groote roes'. De economische ontwikkeling van Nederland, 1913-1921* (Amsterdam 1995).

*Afbeelding 1.1.
Het Groningse grensgebied
met Duitsland aan het begin
van de twintigste eeuw.
Bron: CC-BY Kadaster
(2018), Kadaster, Historisch
topografische kaarten
(1:200.000), kaart 5,
Westerwolde, 1906.*

*Afbeelding 1.2.
Het Drentse grensgebied aan het
begin van de
twintigste eeuw. Destijds
bestond een aanzienlijk deel van
de gemeente Emmen nog uit een
uitgestrekt hoogveengebied.
Bron: CC-BY Kadaster
(2018), Kadaster, Historisch
topografische kaarten
(1:200.000), kaart 8,
Bargerveen, 1906.*

goedkope – aanvoer vanuit de Verenigde Staten, waarna velen zich in coöperatief verband hadden toegelegd op de verwerking van zuivel, aardappelen of stro tot producten die nog wel wat opleverden, of op de verbouw van koolzaad, suikerbieten of tuinbouwgewassen ten behoeve van vooral buitenlandse afnemers. Verder verschoof het accent in de landbouw naar de veeteelt, waardoor boeren een steeds groter deel van de roggeoogst aan hun dieren gaven.³⁴ Het gebruik van kunstmest zorgde ervoor dat zij nieuwe prijsdalingen konden compenseren met een hogere opbrengst, maar de consequentie van de specialisatie was dat de agrarische sector sterk afhankelijk werd van de import van kunstmest en veevoeder, terwijl ook steeds meer broodgraan uit het buitenland kwam.³⁵

In de beginjaren van de Eerste Wereldoorlog zal de agrarische sector inderdaad volop hebben geprofiteerd van de toegenomen internationale behoefte aan voedsel, maar het is de vraag of die situatie zo is gebleven gedurende de oorlog. De tegenstanders van Duitsland, oftewel de ‘geallieerden’, wilden verhinderen dat Nederlandse producten terecht zouden komen bij hun vijand en daarom beperkten zij door middel van zeeblokkades

34 J. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950* (Meppel en Amsterdam 1992) 213-214; J. van Zutem, ‘Een samenleving met schakeringen’ in: M.G.J. Duijvendak ed., *Geschiedenis van Groningen. III. Nieuwste Tijd-Heden* (Zwolle 2009) 123-205, aldaar 140-141 en 147.

35 Bieleman, ‘De landbouw’, 552-553.

en handelsrestricties de aanvoer van veevoeder en kunstmest naar ons land. Als gevolg daarvan daalden de opbrengsten structureel op met name de schrale zandgronden.³⁶ Verder legden de autoriteiten de boeren steeds verdergaande restricties op ten aanzien van hun bedrijfsvoering. Zo moesten zij al vanaf 1914 verplicht oogsten leveren aan de overheid en in het laatste oorlogsjaar konden ze zelfs worden gedwongen om grasland te scheuren tot akkerland ten behoeve van de binnenlandse voedselvoorziening. Overigens waren veel boeren toen al overgeschakeld op de akkerbouw, omdat ze door de veevoedertekorten toch nauwelijks meer vee konden houden. De omvang van de veestapel nam dan ook drastisch af. Zo bedroeg het aantal varkens in Drenthe tegen het eind van de Eerste Wereldoorlog nog slechts een kwart van het aantal in vreedstijd.³⁷ Een ander probleem was dat door de mobilisatie veel knechten en paarden waren verdwenen van de boerderijen en dat kwam de productiviteit evenmin ten goede.

In zowel Drenthe als Groningen was eeuwenlang turf gegraven om steden tot in Holland te voorzien van brandstof. Aan het begin van de twintigste eeuw concentreerde de

36 Bieleman, 'De landbouw', 580-581; I.J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1795-1940* (Leiden 1983) 448.

37 *Verslag over den landbouw in Nederland over 1913*. Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel ('s-Gravenhage 1914); *Verslag over den landbouw in Nederland over 1918*. Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel ('s-Gravenhage 1919).

Hoofdstuk 2

Duurte en distributie (midden 1914 tot begin 1917)

Inleiding

Aan het begin van de twintigste eeuw namen de al bestaande spanningen tussen de Europese grootmachten flink toe. Voor een deel had dat te maken met het in veel landen sterk aanwezige nationalisme. Schoolkinderen leerden dat niets belangrijker was dan het dienen van het vaderland, alles wat te maken had met het leger werd verheerlijkt en het voeren van oorlog was volgens velen een legitiem middel om doelen te bereiken. Duitsland was pas in 1871 ontstaan door het samengaan van een aantal staten onder leiding van Pruisen. De Duitsers hadden in dat jaar een glansrijke overwinning op Frankrijk behaald, dat daardoor het industriële grensgebied Elzas-Lotharingen kwijtraakte en bovendien had moeten accepteren dat de Duitsers hun gewenste keizerrijk uitriepen in Versailles. Dat voelde voor de Fransen als een enorme vernedering en daarom hoopten ze op een kans om deze schande ongedaan te maken.

Het ging Duitsland ondertussen voor de wind. De economie groeide flink en ook de bevolking nam spectaculair toe. Keizer Wilhelm II vond dat zijn land een positie toekwam die gelijkwaardig was aan die van Frankrijk en Groot-Brittannië en dus gaven de Duitsers veel uit aan het leger en de bouw van moderne oorlogsschepen en verder moest het koloniale bezit worden uitgebreid. De Britten beschouwden dit echter als een reële bedreiging van hun maritieme belangen. Als reactie vergrootten en vernieuwden zij hun vloot, waardoor een kostbare wapenwedloop op gang kwam. Daarnaast gingen de grootmachten op zoek naar bondgenoten. Zo smeedden de Duitsers een alliantie met Oostenrijk-Hongarije en Italië, waarna Groot-Brittannië, Frankrijk en Rusland steun zochten bij elkaar uit bezorgdheid over de toenemende invloed van het Duitse keizerrijk.

Veel mensen geloofden dat de vrede in Europa gehandhaafd zou blijven dankzij het defensieve karakter van de samenwerkingsverbanden, aangezien de verplichting om steun te verlenen niet gold als een bondgenoot de aanstichter was van een conflict. Bovendien zouden landen sneller terugschrikken voor een militair avontuur, omdat zij dan immers te maken konden krijgen met verschillende opponenten tegelijk. Duitsland vond een bondgenootschap van landen langs zowel de oost- als westgrens echter een ontoelaatbaar risico en daarom bedacht generaal Alfred von Schlieffen een plan dat een tweefrontenoorlog moest voorkomen. Vanwege de achtergebleven industriële ontwikkeling, de slechte infrastructuur en de enorme afstanden schatte hij in dat het Russische leger ongeveer zes weken nodig had om volledig te mobiliseren en om aldus een serieuze bedreiging voor Duitsland te vormen. De Duitsers moesten die periode daarom benutten door in het westen eerst af te rekenen met Frankrijk, waarna ze de Russen tegemoet konden treden op praktisch volledige oorlogsterkte.

Het zogenoemde 'Schlieffenplan' was alleen succesvol als de Fransen snel verslagen konden worden. De hoofdmoot van hun leger stond echter opgesteld bij de grens met Duitsland, omdat Frankrijk Elzas-Lotharingen terug wilde. De Fransen hadden het grensgebied ook nog eens volgebouwd met forten en andere versterkingen, zodat een

*Afbeelding 2.1
Het bebloede uniform
van Frans-Ferdinand
in een vitrine in het
Heeresgeschichtliches
Museum in Wenen.
De moord op de
Oostenrijks-Hongaarse
troonopvolger en
zijn vrouw was de
aanleiding voor het
uitbreken van de Eerste
Wereldoorlog.
Bron: Particuliere
collectie A. Eggens,
25 juli 2018.*

snelle doorbraak daar onwaarschijnlijk was. Zodoende moest het Duitse leger bij een eventueel conflict Frankrijk vanuit het noorden gaan aanvallen, waar echter de neutrale landen Nederland, België en Luxemburg lagen. Dit kon leiden tot de inmenging van Groot-Brittannië, dat de Belgische onzijdigheid garandeerde, maar de Duitsers schatten de kans laag in dat de Britten zich daadwerkelijk militair zouden gaan bemoeien met een eventueel conflict op het Europese vasteland.¹ Na de dood van Von Schlieffen in 1913 besloot de nieuwe legerchef Helmut von Moltke dat hij Nederland niet zou betrekken bij een eventuele aanval op Frankrijk, zodat Duitsland een mogelijkheid hield om te blijven importeren indien oorlogsgeweld of zeeblokkades de Duitse havens onbereikbaar maakten. Daarnaast kostte het bezetten van Nederland materieel en soldaten, die de Duitse legerleiding liever inzette tegen Frankrijk.

Op 28 juni 1914 vermoordde een Bosnisch-Servische nationalist de Oostenrijkse troonopvolger Frans-Ferdinand en zijn vrouw Sophie Chotek in Sarajevo. De dader en zijn handlangers werden direct gepakt, maar dat kon niet verhinderen dat Oostenrijk-Hongarije de dood van de kroonprins aangreep om af te rekenen met Servië, dat al langer zou sympathiseren met het Servische nationalisme in de Donaumonarchie. De Oostenrijkers verzekerden zich eerst van de onvoorwaardelijke steun van Duitsland en daarna stuurden ze de Servische regering een ultimatum met daarin een aantal buitensporige eisen. Het Servische antwoord kwam neer op een categorische ontkenning van iedere betrokkenheid bij de aanslag, maar tegelijkertijd gaven de Serviërs aan dat ze bereid waren de meeste Oostenrijkse eisen te accepteren, zodra die hun beschuldigingen over de geïnstitutionaliseerde anti-Oostenrijkse stemming in Servië zouden ondersteunen met feiten. Haast vanzelfsprekend bleek deze reactie niet voldoende om Oostenrijk-Hongarije tevreden te stellen.² Dat land had namelijk zijn zinnen gezet op een strafexpeditie tegen Servië en zodoende volgde op 28 juli 1914 de onvermijdelijke oorlogsverklaring. Een dag later bombardeerde Oostenrijkse artillerie de Servische hoofdstad Belgrado. Het was voorstelbaar dat het conflict tussen Oostenrijk-Hongarije en Servië niet beperkt zou blij-

1 S. Haffner, *De zeven doodzonden van Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (2e druk; Amsterdam 2004) 35.

2 C. Clark, *Slaapwandelaars. Hoe Europa in 1914 ten oorlog trok* (Amsterdam 2017) 529-542.

 De gezamenlijke **APOTHEKERS** en **DROGISTEN** te Winschoten zien zich tengevolge van de door de groothandelaren ingevoerde verhoging der grondstoffen met 20 pCt. genoodzaakt met ingang van **Maandag 10 Augustus alle prijzen met 20 pCt. te verhogen.**

H. BOERMA, J. A. KONING, Firma STHEEMAN,	} Apothekers en Handelaren in Chemicaliën.
T. A. ANDERSON, Firma HAAK, A. P. DE JONGE,	
E. G. KAUEZ, ALB. UFKER,	} Drogisten.

Links: Afbeelding 2.6. Vanwege duurdere grondstoffen bereidden apothekers en drogisten in Winschoten hun klanten voor op prijsverhogingen van maar liefst twintig procent, maar dankzij de overheidsbemoeienis met de prijzen gebeurde dat uiteindelijk niet.
Bron: WC, Zonder titel, 7 augustus 1914, 3.

Rechts: Afbeelding 2.7. Ondanks de Levensmiddelenwet van 3 augustus 1914 bleven de geruchten aanhouden over tekorten en prijsstijgingen.
Bron: WC, 'Aan het geachte publiek!', 7 augustus 1914, 4.

schuldig maakten aan prijsopdrijving konden inbeslagname ontlopen door de desbetreffende goederen alsnog te verhandelen conform de geldende regels. Overtreders die dit weigerden, kregen bij inbeslagname een schadevergoeding toegewezen, die was gebaseerd op de kostprijs plus een kleine winstmarge.⁵² Overigens ging de inbeslagname ook een rol spelen bij het tegengaan van werkloosheid. Zo werd vanaf eind maart 1915 de onteigening van percelen eenvoudiger, als dat ten goede kwam aan het algemeen belang en als daardoor werklozen aan het werk gezet konden worden.⁵³

De *Levensmiddelenwet* betekende een aanzienlijke beperking van de vrijemarkteconomie en het was volstrekt onduidelijk welke ingrijpende maatregelen zouden volgen. Veel ondernemers accepteerden om die reden alleen nog contante betalingen en verder probeerden zij zoveel mogelijk op de kosten te besparen. Dat kon bijvoorbeeld door minder te adverteren en daarvan ondervonden de media al snel de gevolgen. Zo schreef de directie van de *Emmer Courant* in oktober 1914: 'Heeren handelaren. Hervat het adverteeren in ons Blad. Reclame in deze Courant is volgens Uw eigen getuigenis steeds een ruggesteun in Uw zaken geweest. Reclame is in deze ongunstige tijden, nu vele omstandigheden U tegen zijn, een in dubbele mate onmisbare hulp. Reclame geeft U ten allen tijde – dus ook thans – een voorsprong op die zaken, die niet adverteeren. Reclame bezit levenwekkende

Aan het geachte publiek!

 Er komen ons zeer grievende geruchten ter oore: dat wij van de treurige politieke omstandigheden gebruik zouden maken om de SUIKER op te drijven en onze cliëntèle daardoor noodzaken aan het publiek hoge prijzen te moeten vragen.

Deze beschuldiging is ons hoogst onaangenaam en ten eenenmale geheel onwaar.

Wij wenschen te uwer kennis te brengen, dat wij aan onze cliëntèle afleveren van hunne vroeger afgesloten contracten, waarvan prijzen variëren van f 43 tot f 44.80 per 100 K.Gr. en dat wij thans nog buiten koop f 44.80 berekenen minus $1\frac{1}{2}\%$ = f 44.14 per 100 K.Gr., terwijl het Rijk een maximum prijs heeft voorgeschreven van f 55 per f 100 K.Gr.

Het is diep te betreuren, dat iemand den moed heeft dergelijke onware beschuldigingen te durven verspreiden.

NAAMLOOZE VENNOOTSCHAP
„Suikerraffinaderij & Stroopfabriek
v.h. W. A. SCHOLTEN”.

52 Eindverslag als bedoeld bij art. 15 der *Crisis-Enquêtewet* 1918 van de staatscommissie ingesteld bij Koninklijk Besluit van 11 oktober 1918, no.559, tot het instellen van een onderzoek naar hetgeen tijdens den toestand van oorlogsgevaar heeft plaatsgevonden ter zake van de voorziening van het land met levensbehoeften enz. ('s-Gravenhage 1922) 25-26; M.W.F. Treub, *Oorlogstijd. Herinneringen en indrukken* (Haarlem en Amsterdam 1916) 80-81.

53 Wet van 27 maart 1915, *Stb.* 171.

Denk er aan!!!

dat het altijd — maar vooral in den tegenwoordigen tijd — van groot belang is uw

benodigde **Kleding, Beddegoederen,** enz. daar te kopen, waar de prijzen het laagst zijn gesteld. **Bezoekt daarom de**

grote opruiming bij

JAN TEN HOOR, Klazienaveen.

Daar kan men voor enkele centen nog wel eens wat extra's kopen.

Beleefd aanbevelend.

Afbeelding 2.8.

Kledingzaak Jan ten Hoor uit Klazienaveen verwijst naar de oorlogscrisis om klanten over te halen zijn grote opruiming te bezoeken.

Bron: EC, 'Denk er aan!!!', 19 augustus 1914, 3.

kracht voor alle bedrijven, die energiek worden gevoerd en de moeilijke tijdsomstandigheden het hoofd bieden. Men neme de proef. Wij zenden U ons tarief gaarne op aanvraag toe.⁵⁴ Sommige ondernemers grepen de oorlogssituatie aan om hun koopwaar aan te prijzen. Boekhandelaren adverteerden bijvoorbeeld met boeken en kaarten die de lezer meer inzicht moesten geven in het verloop van de gevechten aan de verschillende fronten en de producent van 'Kruiden van Jacoba Maria Wortelboer' uit Oude Pekela wees erop dat 'verwaarloosde kouvassing' evenveel slachtoffers maakte als de Eerste Wereldoorlog. De mensen konden dit gevaar afwenden door het aangeprezen wondermiddel te kopen, dat behalve tegen longontsteking ook goed zou helpen tegen hoofdpijn, verstopping, hoesten, slechte spijsvertering, gebrek aan eetlust, lusteloosheid en maagkwalen.⁵⁵ Anderen stelden dat zij het goedkoopst waren, waardoor hun klanten geld overhielden voor iets extra's.

Ter ondersteuning van het bedrijfsleven was al direct na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog aangedrongen op de afkondiging van een betalingsmoratorium, waardoor financiële verplichtingen tijdelijk opgeschort konden worden. De regering was hier eigenlijk geen voorstander van, omdat zo'n maatregel het wantrouwen onder de bevolking aanwakkerde. Aan de andere kant zouden meer faillissementen leiden tot een grotere werkloosheid en productiedaling en daarom gaf minister van Justitie Bastiaan Ort op 6 augustus 1914 toch instructies om 'een gerechtelijke of buitengerechtelijke uitwinning van goederen of faillietverklaring voorhands te voorkomen, wanneer het niet voldoen aan zijn verplichtingen door den debiteur alleen of hoofdzakelijk moet worden toegeschreven aan de buitengewone omstandigheden'.⁵⁶ Een maand later werd de *Uitwinningswet* aangenomen, waardoor rechters maximaal een half jaar uitstel van betaling konden toekennen aan mensen die hun financiële verplichtingen van voor de Eerste Wereldoorlog tijdelijk niet konden nakomen als gevolg van de oorlogscrisis. Deze termijn kon op verzoek van de gedaagde steeds opnieuw worden verlengd.⁵⁷

De overheid steunde het bedrijfsleven op meer manieren. Gemobiliseerde dienstplichtigen konden bijvoorbeeld buitengewoon verlof krijgen als dat ten goede kwam aan een 'gewichtig landsbelang of aan een groot maatschappelijk belang', oftewel als iemand

54 EC, 'Heeren handelaren', 10 oktober 1914, 7; WC, Zonder titel, 7 augustus 1914, 3; WC, Zonder titel, 12 augustus 1914, 3.

55 EC, 'Weldra in onzen boekhandel verkrijgbaar', 5 augustus 1914, 4; EC, 'Door den oorlog', 3 oktober 1914, 4.

56 Treub, 'De economische toestand', 147.

57 Wet van 4 september 1914, *Stb.* 444.

*Afbeelding 2.13. De 'Stele' ten noorden van Weiteveen. Dit gedenkteken is in 1992 geplaatst, omdat in dat jaar een definitieve einde kwam aan de turfwinning in het Bargerveen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog hebben smokkelaars dit gebied regelmatig doorkruist in hun streven om aan de andere kant van de rijksgrens grote winsten te maken. De windturbines op de achtergrond staan in Duitsland.
Bron: Particuliere collectie A. Eggens, 29 mei 2021.*

stuurde het militair gezag daar de belastingambtenaren, marechaussees en grenswacht-detachementen aan en verder gingen extra manschappen naar de grens, die bij gebrek aan kazernes werden ingekwartierd bij particulieren, of onderdak kregen in klaslokalen of andere publieke ruimten. Dat zal de kwaliteit van het plaatselijke onderwijs niet altijd ten goede zijn gekomen.¹⁰⁶

Direct na de afkondiging van de staat van beleg verzocht territoriaal bevelhebber H. Meijboom – de hoogste militair in de drie noordelijke provincies – de burgemeesters om de besluiten daaromtrent te laten publiceren in de plaatselijke nieuws- en advertentiebladen en daarnaast dienden ze een lijst te maken van ter plekke ‘verblijf houdende verdachte personen’, oftewel inwoners die werden verdacht van smokkelen. Verder moesten de gemeenten eventueel aanwezige buitenlandse correspondenten in de gaten houden. Dat leverde in het Noordoost-Nederlandse grensgebied voorsnog weinig op. Zo berichtte de burgemeester van Nieuweschan, Eisso Gerhardus Braak, dat hij publicaties had laten verspreiden over de risico’s van het smokkelen, maar dat er op dat moment geen overtreders in beeld waren in zijn gemeente. Meijboom had benadrukt dat de bevoegdheden van de plaatselijke commandanten niet verder reikten dan strikt noodzakelijk was om hun opdracht te kunnen uitvoeren en dat de militairen weliswaar met ‘ernst en beslistheid’ zouden optreden tegen smokkelaars, maar dat dit niet mocht leiden tot machtsoverschrijding en dat ze aldus met ‘zachtheid’ dienden op te treden tegen

¹⁰⁶ EC, ‘Zwartemeer’, 30 september 1914, 2; Kraaijestein, ‘Lokale noden’, 67; Mulder-Boers, *De grens getrokken*, 38.

Hoofdstuk 3

Schaarste en rantsoenering (begin 1917 tot eind 1918)

Inleiding

In de loop van de Eerste Wereldoorlog waren de Duitsers ervan overtuigd geraakt dat ze het conflict alsnog konden winnen door de grootschalige inzet van duikboten. Het verstoren van de overzeese aanvoer zou immers de geallieerde oorlogsmachine tot stilstand kunnen brengen, maar dat lukte alleen als ook neutrale schepen de Britse havens niet meer bereikten. De aanvallen op zee vergrootten de kans dat de tot dan toe neutrale Verenigde Staten zich zouden aansluiten bij de geallieerden. Het Duitse opperbevel vond dat echter geen onoverkomelijk probleem, omdat de Amerikanen minstens een jaar nodig zouden hebben om voldoende troepen en materieel te verplaatsen naar Europa. Tegen die tijd zou Groot-Brittannië de strijd allang hebben opgegeven.¹ Voor de zekerheid probeerden de Duitsers de Verenigde Staten op te zadelen met een gewapend conflict aan hun zuidgrens, door Mexico er in het geheim toe aan te zetten gebieden te heroveren die zij in het midden van de negentiende eeuw aan de Amerikanen waren kwijtgeraakt. De Mexicanen gingen hier niet op in, maar zonder dat de Duitsers het doorhadden, was de Britse inlichtingendienst achter hun plannen gekomen.²

Vanaf begin februari 1917 vielen Duitse onderzeeërs zonder waarschuwing vooraf zowel vijandelijke als neutrale schepen aan in de wateren rondom Groot-Brittannië, Frankrijk, Italië en hun overzeese bezittingen. Om het verrassingseffect te vergroten, had de Duitse legerleiding het besluit daaromtrent pas een dag van tevoren bekendgemaakt. Neutrale landen reageerden uiteenlopend op deze 'onbeperkte duikbootoorlog'. Zo verbraken de Verenigde Staten na enkele dagen de diplomatieke betrekkingen met Duitsland, maar president Thomas Woodrow Wilson wilde vooralsnog geen verdergaande maatregelen treffen. Dat was voor de Britten reden om hun informatie over de Duitse toenadering tot Mexico in handen te spelen van de Amerikanen. Die konden daardoor hun neutraliteit niet langer handhaven, met als gevolg dat ze Duitsland begin april 1917 alsnog de oorlog verklaarden.³ Nederland kon zich als kleine mogendheid en vanwege zijn directe ligging aan Duitsland geen al te scherpe reactie veroorloven. Zodoende beperkte de regering zich tot een tijdelijk verbod op het uitvaren van schepen om slachtoffers en materiële schade te voorkomen en om escalatie te vermijden. Dit bood echter geen structurele oplossing, omdat er immers afspraken waren gemaakt over de levering van Nederlandse goederen aan Groot-Brittannië.

De onbeperkte duikbootoorlog begon veelbelovend voor Duitsland. Er werden in korte tijd honderden schepen vernietigd, waardoor de bevoorrading van Groot-Brittannië serieus in gevaar dreigde te komen. De successen op zee hadden echter geen invloed op de economische situatie in Duitsland zelf. Personeelstekorten vanwege de algehele mobilisatie en het gebrek aan grondstoffen, voedsel en andere goederen als gevolg van de

1 S. Haffner, *De zeven doodzonden van Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (2e druk; Amsterdam 2004) 70-71.

2 Strachan, *De Eerste Wereldoorlog*, 214-215.

3 Strachan, *De Eerste Wereldoorlog*, 215.

1-7 April 1918 Gem. Nieuweschans. BON voor 1 ONS Spek.	1-28 April 1918 Gem. Nieuweschans. BON voor 1½ ONS Gruuwe Erwtten.	1-28 April 1918 Gem. Nieuweschans. BON voor 5 ONS Groene Erwtten.	1-28 April 1918 Gem. Nieuweschans. BON voor 4 ONS Bruine Boonen.	15-21 April 1918 Gem. Nieuweschans. BON voor 1 ONS Varkensvleesch of Spek.
8-14 April 1918 Gem. Nieuweschans. BON voor 1 ONS Spek.	Gemeente NIEUWE-SCHANS. SPIJSKAART. Geldig vanaf 1 tot en met 28 April 1918.			22-28 April 1918 Gem. Nieuweschans. BON voor 1 ONS Varkensvleesch of Spek.
1-14 April 1918. Gem. Nieuweschans. BON voor 1½ ONS Eenheidsworst.	15-28 April 1918. Gem. Nieuweschans. BON voor 1½ ONS Eenheidsworst.	1-28 April 1918 Gem. Nieuweschans. BON voor 1 ONS Gort of Havermout.	1-28 April 1918 Gem. Nieuweschans. BON voor 2 ONS Zachte Groene of Gele Zeep.	1-28 April 1918 Gem. Nieuweschans. BON voor 3½ ONS Bak- en Braadvet.

Afbeelding 3.21. In het voorjaar van 1917 waren de winkelboekjes vervangen door bonkaarten. Soms was een bepaald product slechts korte tijd verkrijgbaar. Om geen papier te verspillen, werden de bonnen van bestaande distributiekaarten dan geschikt gemaakt om het desbetreffende artikel mee aan te schaffen.

Bron: GAN, IGN, inv. nr. 135.136, Levensmiddelenvoorziening, Gemeente Nieuweschans. Spijskaart. Geldig vanaf 1 april tot en met 28 april 1918.

Geïnteresseerde gemeenten konden bestellingen plaatsen bij het R.D.K. ten behoeve van de plaatselijke winkeliers en banketbakkers. In de detailhandel kostte de koelhuisboter aanzienlijk minder dan verse boter en daarom moesten de gemeenten maatregelen treffen om stiekeme verwisselingen en andere fraude te voorkomen.²⁷⁶

In het voorjaar van 1918 deden geruchten de ronde dat de vetrantsoenen binnen afzienbare tijd substantieel zouden dalen en daarom gingen veel mensen boter hamstern. De kwaliteit van de boter was op dat moment echter niet geschikt voor langdurige opslag en daarom mochten fabrikanten en grossiers in principe alleen nog leveren aan hun vaste afnemers, tot hoeveelheden die niet groter waren dan gebruikelijk. De verkoop van boter in de detailhandel werd beperkt tot hoeveelheden van maximaal één kilogram aan de reguliere clientèle. Desondanks bleek al snel dat producenten teveel boter bleven verhandelen en daarom werd ook het vervoer en de aflevering aan banden gelegd. Verder konden vanaf begin mei 1918 alleen de gemeentebesturen nog bestellingen plaatsen bij het R.D.K. om te voorkomen dat handelaren aanvragen indienden bij verschillende grossiers en zo alsnog meer boter bemachtigden dan wenselijk was.²⁷⁷

In april 1918 maakte Posthuma een regeling bekend die de rantsoenering omvatte van eetbare vetten. Voortaan werd één soort margarine geproduceerd als vervanger van zowel het bak- en braadvet als alle bestaande margarinesoorten en verder kwamen er

276 Min. van L.N.H., *Stcrt.* 1918, 21; *EC*, Zonder titel, 23 februari 1918, 6; *EC*, 'L.M.B. Emmen', 9 maart 1918, 7; *EC*, 'Odoorn', 20 maart 1918, 3.

277 Min. van L.N.H., *Stcrt.* 1918, 80, 92, 104, 133 en 137.

Afbeelding 3.35. Bij Valthermond had een Duits vliegtuig om onduidelijke redenen een noodlanding gemaakt.

Bron: Gemeentearchief Borger-Odoorn, Fotoarchief Odoorn, Foto Og05421, Noodlanding Duits vliegtuig in Eerste Wereldoorlog.

Regelmatig werden ook zeppelins gesignaleerd boven Drenthe en Groningen. Zo zouden begin februari 1916 in Oude Pekela binnen vierentwintig uur twee verschillende zeppelins zijn gezien, waarvan er een zo laag vloog 'dat men de inzittenden beroepen kon'. Anderhalve maand later kwam een melding uit Ter Apel. De mensen hadden er het motorgeronk duidelijk kunnen horen, maar de zeppelin zelf was nauwelijks te zien geweest vanwege het dichte wolkendek en de grote hoogte waarop het had gevlogen. Hoewel af en toe werd bericht over het beschieten van luchtschepen zijn er geen gevallen bekend van zeppelins die daadwerkelijk ergens boven de noordelijke provincies zijn neergehaald of die vanwege technische problemen, slechte weersomstandigheden of andere redenen een noodlanding hebben moeten maken aldaar.⁴⁵² Elders in Nederland zou dat slechts eenmaal zijn gebeurd. In december 1917 kreeg een Brits luchtschip motorpech voor de Belgische kust, waarna het met de wind mee naar Nederland dreef en uiteindelijk neerstortte in Eemnes-Buiten (provincie Utrecht).⁴⁵³

Vanaf de zomer van 1917 schreven lokale kranten steeds vaker over ontsnappingen uit Duitsland van gevangengenomen soldaten. In Drenthe kwamen in juni vijftig krijgsgevangenen over de grens. De maand erop was alleen al het aantal krijgsgevangenen dat zich had gemeld bij de politie in Nieuw-Amsterdam opgelopen tot bijna honderd. De oorzaak van de plotselinge stijging is onduidelijk. Volgens de *Emmer Courant* kon het zijn dat het toezicht op de krijgsgevangenen verslaptte, maar er waren ook geruchten dat de Duitsers opzettelijk hun gevangenen lieten ontsnappen 'om maar van die onvrijwillige kostgangers af te zijn, daar men de nieuwe "kartoffels" daar straks zelf wel op kan'.⁴⁵⁴ Hier

452 WC, Zonder titel, 2 februari 1916, 2; WC, 'Zeppelin', 19 maart 1916, 6; WC, 'Zeppelin', 24 mei 1916, 2; WC, 'Zeppelinjacht', 25 augustus 1917, 4.

453 A. Landewers, 'Luchtschepen boven Nederland in de Eerste Wereldoorlog' in: Dorrestijn, L., H. van der Linden, P. Pierik en R.J. de Vogel ed., *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918. Deel 33* (Soesterberg 2016) 17-59, aldaar 49.

454 EC, Zonder titel, 4 juli 1917, 2; EC, Zonder titel, 11 juli 1917, 2.

zijn echter geen bewijzen voor, terwijl de Duitse grenswacht onverminderd bleef schieten op vluchtende krijgsgevangenen. Om die reden namen zij ook in Nederland vaak het zekere voor het onzekere en dus bleven ze zich verstoppen in bossen of in het veen om vandaaruit de omgeving af te struinen op zoek naar voedsel en andere benodigdheden. Plaatselijk leidde dat tot allerlei bangmakerij. In juni 1917 was Oosterhesselen bijvoorbeeld in de greep van een 'vreemdsoortig manspersoon' die zich al dan niet met een vuurwapen ophield in de buurt van hun dorp: 't Is te wenschen dat dit individu spoedig onschadelijk gemaakt wordt, want de schrik en angst zit er bij een deel der ingezetenen zoo stevig in dat de kinderen tegen den avond er niet toe te vinden zijn om de koeien uit het land te halen, bang als ze zijn voor de "malle kerel" die, naar men zegt, ook nog een baard draagt van 1 meter lang'. De vreemdeling zou uiteindelijk zijn gepakt, maar het is onbekend wie deze persoon precies was en waar hij vandaan kwam.⁴⁵⁵

Volgens inwoners van de gemeente Schoonebeek leidde de aanwezigheid van de ontsnapte krijgsgevangenen tot een toename van het aantal inbraken, waarbij vooral levensmiddelen zouden zijn onvreemd.⁴⁵⁶ Het is de vraag in hoeverre dit soort aantijgingen op feiten is gestoeld. Weliswaar kwam het stelen van voedsel en vee in Schoonebeek vanaf 1918 – net als elders – iets vaker voor dan voorheen, maar de daders woonden praktisch allemaal in de buurt.⁴⁵⁷ Rond de Eerste Wereldoorlog zijn alleen in 1920 twee Duitsers veroordeeld wegens diefstal. Zij moesten beiden een jaar naar de gevangenis, omdat ze in Oud-Schoonebeek een kistje met geld hadden weggenomen.⁴⁵⁸ Verhalen

Afbeelding 3.36. Zicht op het voormalige Bourtanger veenmoeras vanaf Duits grondgebied even ten noorden van Twist. Tijdens de Eerste Wereldoorlog probeerden veel smokkelaars, burgers, deserteurs en ontsnapte krijgsgevangenen in Nederland voedsel of veiligheid te vinden.

Bron: Particuliere collectie A. Eggens, 30 mei 2021.

455 EC, Zonder titel, 9 juni 1917, 6; EC, Zonder titel, 23 juni 1917, 6.

456 EC, Zonder titel, 9 juni 1917, 6.

457 Zie bijlage 4.

458 DA, AA, inv. nr. 65, Vonnissen, vonnis 524 van 20 september 1920.

Hoofdstuk 4

Na de wapenstilstand (eind 1918 tot en met 1920)

Inleiding

Dankzij de in maart 1918 gesloten Vrede van Brest-Litovsk hadden de Duitsers grote voorraden grondstoffen, industriegebieden en uitgestrekte landbouwgronden in handen gekregen en na de ondertekening van een vredesverdrag met Roemenië twee maanden later kwamen daar nog meer bodemschatten bij. Deze successen betekenden echter niet dat Duitsland uit de problemen was. Zo kwam het transport van hulpgoederen uit Oost-Europa te laat op gang om een doorslaggevende rol te kunnen spelen in het strijdverloop en daarnaast bleef een aanzienlijk deel van het Duitse leger in het oosten achter om daar nog meer gebieden in te pikken ten koste van Rusland. Volgens Sebastian Haffner zou Duitsland door deze 'onbedwingbare begerigheid naar land en bezit' zelfs zijn laatste kans hebben verspeeld om de Eerste Wereldoorlog te winnen.¹ In het voorjaar van 1918 had het Duitse leger aan het westfront geprobeerd om met een grootschalig offensief een beslissende zege te forceren. Aanvankelijk waren de vorderingen veelbelovend geweest, maar na enkele maanden was de opmars tot stilstand gekomen. Daar kwam bij dat de Duitsers Groot-Brittannië niet op de knieën hadden weten te krijgen met hun onbeperkte duikbootoorlog en dat de slagkracht van de geallieerden voortdurend toenam door de aanvoer van nieuwe troepen uit de Verenigde Staten. Het Duitse leger beschikte niet langer over voldoende manschappen en materieel om de verliezen te compenseren, terwijl het moreel van de soldaten tanende was.² Zodoende wisten de geallieerden vanaf september 1918 grote gebieden te heroveren in België en Frankrijk. Desertie en muiterij kwamen steeds vaker voor in het Duitse leger en op het slagveld werden honderdduizenden Duitsers krijgsgevangen gemaakt.

Oostenrijk-Hongarije stond er in 1918 nog slechter voor dan Duitsland. Vanwege de zeer minimale rantsoenen waren er dagelijks massademonstraties en stakingen, waarbij de betogers meer voedsel, hogere lonen, arbeidstijdverkorting en tenslotte ook vrede eisten. In deze chaos verloor de centrale regering haar greep op de multiculturele samenleving en daardoor kreeg het sluimerende nationalisme vrij spel. Slavische en Hongaarse militairen deserteerden massaal en wachtten ver achter het front het einde van de oorlog af.³ In oktober 1918 riepen vertegenwoordigers van verscheidene volkeren een eigen staat uit, waardoor de dubbelmonarchie feitelijk ophield te bestaan. Hierna volgde de onvermijdelijke wapenstilstand met de geallieerden. Ondertussen hadden Bulgarije en het Turkse Rijk de strijd eveneens moeten staken, zodat Duitsland al zijn bondgenoten was kwijtgeraakt. De Duitsers onderhandelden reeds met de geallieerden over een staakt-het-vuren, maar tegelijkertijd kreeg de marine opdracht om de Britse

1 Haffner, *De zeven doodzonden*, 100-101.

2 R. Chickering, *Das Deutsche Reich und der Erste Weltkrieg* (2e druk; München 2005) 223-225; Willmott, *Eerste Wereldoorlog*, 262-266.

3 S. Vajda, *Felix Austria. Eine Geschichte Österreichs* (2e druk; Wenen 1996) 570-574.

*Afbeelding 4.1. De Clairière de l'Armistice in een bos bij Compiègne in Noord-Frankrijk. In een treinwagon op deze plek tekenden de strijdende partijen op 11 november 1918 de wapenstilstand die een eind maakte aan de Eerste Wereldoorlog. Op de achtergrond is het standbeeld te zien van de Franse maarschalk Ferdinand Foch.
Bron: Particuliere collectie A. Eggens, 29 april 2019.*

vloot een grote slag toe te brengen in een laatste wanhoopsoffensief. Dit zinloze bevel leidde in verscheidene havensteden tot muiterijen en opstanden, die zich in korte tijd verspreidden over heel Duitsland. Keizer Wilhelm II zag de ernst van de situatie in en vluchtte op 10 november 1918 naar Nederland. Een dag later sloten Duitsland en de geallieerden de wapenstilstand in het Noord-Franse Compiègne.

Direct na het beëindigen van de vijandelijkheden begonnen de Duitsers met de terugtrekking van hun troepen van het westfront. De geallieerden stonden echter toe dat Duitse legeronderdelen voorlopig aanwezig bleven in de veroverde gebieden in het voormalige Russische keizerrijk, zodat ze konden dienen als voorpost tegen het oprukkende bolsjewisme. De Duitsers vatten dit echter op als een kans om hun invloed in Oost-Europa alsnog uit te breiden en dat zou in de navolgende maanden leiden tot nog heel wat geweld en andere ellende in onder meer Polen en de Baltische staten.⁴ Ondertussen handhaafden de geallieerden hun zeeblokkade om de Duitse onderhandelaars te dwingen snel en zonder voorbehoud in te stemmen met een vredesverdrag.⁵ Daarnaast eisten zij allerlei transportmaterieel op, zonder zich te bekommeren om welke gevolgen dat had voor de voedselvoorziening in Duitsland en de repatriëring van het verslagen Duitse leger. De Duitsers probeerden de invorderingen op allerlei manieren te omzeilen. Zo werden in Zuidoost-Drenthe ontploffingen gehoord die uit de richting kwamen van

4 M. van Guldener, *Versailles 1919 en de geboorte van het nieuwe Europa* (Soesterberg 2019) 158-161.

5 R. Gerwarth, *De verslagenen. Waarom de Eerste Wereldoorlog nooit is opgehouden 1917-1923* (Amsterdam 2016) 84.

**Groote
Prijsverlaging!**

1e kwal. Rundvleesch z. been	f 1.25
" " met been	- 1.00
Prima vet.schaapvleesch	- 1.00
Varkensvleesch en Rollade z. b.	- 1.40
Spek, hutspot, carbonade	- 1.30
Dik Amerikaansch vet Spek	- 1.20
Alles per pond.	
Vergelijkt prijzen en kwaliteit.	
Beleefd aanbevelend,	
J. LESTESTUIVER,	
Slager, Nw.-Woerdinge	

Afbeelding 4.15.

Gedurende de herfst van 1919 daalden de vleesprijzen structureel.

Bron: EC, 'Groote prijsverlaging!', 8 oktober 1919, 3.

stelden. De distributie van regeringsvis werd in het voorjaar beëindigd, terwijl de maximumprijzen en de handels-, transport- en verwerkingsrestricties werden ingetrokken.¹⁷⁰

Direct na de wapenstilstand waren voorraden vet uit de Stelling van Amsterdam vrijgegeven voor distributie en dat had een verruiming mogelijk gemaakt van de rantsoenen. Vanaf 21 november 1918 werden vetbonnen uitgegeven voor een periode van negen dagen in plaats van tien en een dag later maakte Van IJsselsteyn bekend dat er bovendien een half miljoen flessen slaolie in de handel werden gebracht, die tot dusver achter de hand waren gehouden ten behoeve van de margarineproductie. Geïnteresseerden moesten hun aanvraag rechtstreeks indienen bij de Fransch-Hollandsche Oliefabrieken te Delft, onder vermelding van de winkelier van wie ze de

olie wensten af te nemen. De detaillisten mochten zelf geen bestellingen plaatsen om te voorkomen dat de slaolie zou verdwijnen in de kettinghandel. Dat verhinderde echter niet dat malafide handelaren ook andere vloeistoffen probeerden te slijten als slaolie en daarom legde de minister vanaf midden december 1918 het vervoer en de aflevering van slaolie weer aan banden. Deze gang van zaken verleidde de *Emmer Courant* tot de volgende constatering: 'Dat ons volk toch zoo slecht op eigen beenen kan staan, dat, waar even de deur wordt geopend voor vrijen handel, men aanstonds weer tot ontduiking overgaat, is een bedroevend teeken'.¹⁷¹

Begin 1919 dreigde de margarineproductie te stagneren door een gebrek aan grondstoffen en daarom moesten de fabrikanten boter gaan verwerken in margarine en verder gingen de boterpercentages in de melanges A en B omhoog naar respectievelijk vijfendertig en vijfenzestig procent.¹⁷² Dankzij de ruimere overzeese aanvoer van katoenzaadolie, kokosolie en andere margarinegrondstoffen, alsmede de stijgende boterproductie in eigen land, ontvingen de mensen toch meer vet. De geldigheidsduur van de boter-, melange- en margarinekaarten werd opnieuw met een dag verkort en daarnaast werd het percentage boter in de melanges A en B weer naar beneden bijgesteld. Midden maart 1919 verving de kwalitatief betere 'supra-margarine' de melange A, terwijl het botergehalte in de melange B daalde naar vijftwintig procent. Verder was in de detailhandel weer bakolie verkrijgbaar, waren in de horeca geen bonnen meer nodig voor het serveren van boter bij maaltijden en vervielen het karnverbod en de restricties ten aanzien van de aflevering van boter. Eind maart 1919 werd de rantsoenering van boter opgeheven en een maand

170 Min. van L.N.H., *Stcrt.* 1919, 54, 72, 75, 77, 87, 95, 100, 125, 243 en 244.

171 Min. van L.N.H., *Stcrt.* 1918, 272, 274, 283, 284 en 294; EC, 'Sla-olie', 14 december 1918, 5; EC, 'Opnieuw vervoerverbod sla-olie', 21 december 1918, 2.

172 Min. van L.N.H., *Stcrt.* 1918, 272; Min. van L.N.H., *Stcrt.* 1919, 14 en 15.

later volgden de maximumprijzen. Die van onder rabbinaal toezicht bereide boter was al eerder ingetrokken om te voorkomen dat de productie stagneerde en er tekorten zouden ontstaan tijdens joodse feestdagen.¹⁷³ Begin mei 1919 werd de productie stopgezet van de margarinemelanges waarin boter was verwerkt en dus kwam er ook een eind aan de distributie van die artikelen. Het vervoer van alle oliën en vetten was weer toegestaan en enkele weken later mochten bakkerijen en horecagelegenheden die ook weer onbeperkt gebruiken. Alleen de normaal-margarine bleef nog enige tijd gerantsoeneerd.¹⁷⁴

In de winter van 1918-1919 was de melkproductie gedaald als gevolg van een gebrek aan krachtvoeder en verder heerste een tekort aan melkbussen, waardoor de aanvoer van melk uit afgelegen gebieden vertraging opliep. Als aanvulling op het karige dagrantsoen van twee deciliter verse melk per persoon was gecondenseerde taptmelk met suiker, melkpoeder en taptmelkpoeder verkrijgbaar, maar de bestellingen bleven beneden verwachting, omdat die producten van oudsher nauwelijks in ons land werden geconsumeerd. Zodoende wees de minister nog maar weer eens op de hoge voedingswaarde en de verschillende manieren waarop ze verse melk konden vervangen. Verder mochten zowel gemeentebesturen als handelaren vanaf maart 1919 onbeperkte hoeveelheden melkpoeder en gecondenseerde melk bestellen.¹⁷⁵ Ondertussen nam de binnenlandse melkproductie toe, terwijl minder melk nodig was voor de boterproductie dankzij de overzeese aanvoer van eetbare vetten. Dit zorgde ervoor dat het melkrantsoen eind maart 1919 steeg naar drie deciliter per persoon per dag. Het bonsysteem kon zelfs buiten werking worden gesteld in gemeenten waar de plaatselijke voorraden dat toelieten. In de navolgende maanden verbeterde de melkvoorziening zodanig, dat begin mei 1919 praktisch alle distributiemaatregelen en maximumprijzen werden ingetrokken ten aanzien van zowel verse melk als melkproducten.

De wintermelkprijzen hadden eind 1918 gezorgd voor een flinke verhoging van de gemeentelijke inkooprijzen voor jonge kaas, terwijl hogere vergoedingen voor producenten en commissionairs een maand later ook de belegen soorten duurder maakten. In de detailhandel stegen de prijzen echter niet om de bevolking de gelegenheid te bieden het karige vetrantsoen met kaas aan te vullen. Begin maart 1919 werd het kaasrantsoen echter bijgesteld naar beneden, omdat een grote hoeveelheid naar het buitenland moest in ruil voor spek. Ondertussen was geconstateerd dat de partijen nagelkaas en witte kaas

Afbeelding 4.16.

Ondanks de stijgende productie moesten mensen in het voorjaar van 1919 soms nog hoge prijzen betalen voor consumptiemelk.

Volgens de schrijver van deze ingezonden brief in de Emmer

Courant was dat behalve in Emmen ook in Schoonoord het geval.

Bron: EC, 'M. de r.!', 21 mei 1919, 2.

M. de R.!

Naar aanleiding van eene klacht eener „Huismoeder“ te Emmen over den hoogen prijs der melk kan ik U mededeelen dat ahier de melk nog wel voor hoogerem prijs wordt verkocht. Naar mij eene hier wonende huismoeder verzekerde, moest zij tot voor enkele dagen, afgehaald aan de boerderij, 20 cent per liter betalen.

Ze durfde hiertegen echter niet te protesteeren ait vrees niet meer door haren leverancier bediend te zullen worden, daar de melk hier nog al schaarsch is.

Met dankzegging voor plaatsing.

Hoogachtend,

N. N.

Schoonoord, 19 Mei '19.

173 Min. van L.N.H., *Stcrt.* 1919, 49, 54, 59, 61, 63, 66, 70 en 96; *EC*, 'Onze vetvoorziening', 8 februari 1919, 5.

174 Min. van L.N.H., *Stcrt.* 1919, 82, 101, 102, 107, 116 en 174.

175 Min. van L.N.H., *Stcrt.* 1919, 41, 53 en 75.

Hoofdstuk 5

Crimineel gedrag in oorlogstijd (1914-1920)

Inleiding

Begin 1918 onderschreven de burgemeesters van Bellingwolde, Vlagtwedde, Wedde en Winschoten in de *Winschoter Courant* een manifest van het algemeen bestuur van de Tucht-Unie, waarin werd gesteld dat de houding en het gedrag van jongeren steeds meer te wensen overliet: 'De tuchteloosheid en de verwildering van de Nederlandsche jeugd nemen onder den invloed der omstandigheden toe; baldadigheid en straatschenderij oefenen een zekere bekoring uit; wetten, verordeningen en voorschriften worden uit het oog verloren; het aantal misdrijven en kleine vergrijpen vermeerdert met den dag; de kindercriminaliteit breidt zich uit'. Aansluitend kregen de ouders het verzoek 'om paal en perk te stellen aan de verbastering van de zeden bij hunne kinderen', door onder meer zelf het goede voorbeeld te geven, kinderen met name 's avonds en 's nachts binnen te houden, vermaak te bieden maar bijvoorbeeld het lezen van 'onzedelijke boeken' of een bezoek aan 'slechte zedebedervende tooneel- en bioscoopvoorstellingen' tegen te gaan, het huis netjes te houden en nooit geringschattend of minachtend te spreken over het bevoegd gezag.¹

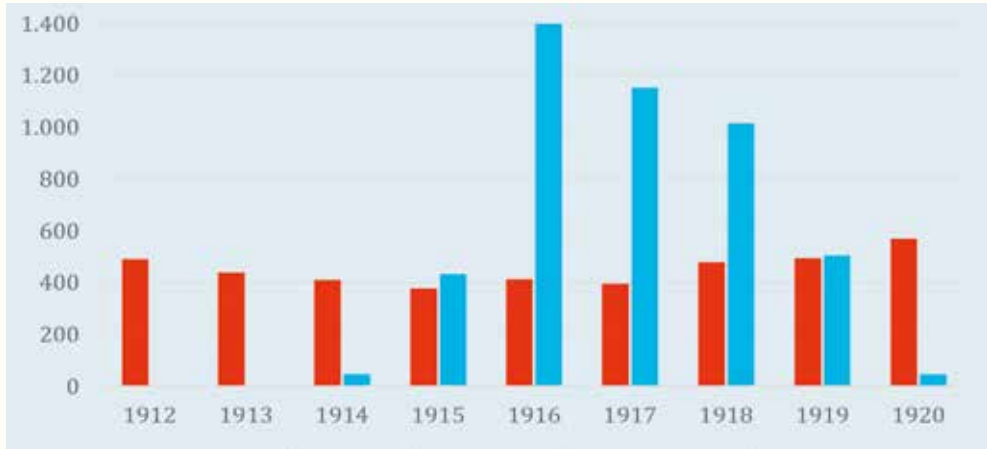
Hoewel een beroep werd gedaan op de oudere generatie om in crisistijd de rust en orde mee te helpen bewaren, leken de oorlogsjaren het gedrag van volwassenen evengoed negatief te hebben beïnvloed. In 1922 stelde de crisis-enquêtecommissie dat zowel de bevolking als de pers aan het begin van de Eerste Wereldoorlog goed hadden samengewerkt met de regering, maar dat de 'publieke moraliteit' steeds verder zou zijn afgenomen naarmate de oorlogscrisis voortduurde. Als gevolg daarvan was 'in alle kringen der bevolking' het eigenbelang gaan prevaleren, 'zonder daarbij de middelen te ontzien, waarvoor in normalen tijd ieder zich zou hebben geschaamd', zoals fraude met consenten, handelsbedrog, smokkelarij, het ontduiken van distributiemaatregelen en een 'groeiende arbeidsschuwheid'.² Volgens minister Treub had de bevolking direct na het uitbreken van de oorlog sterk geleund op de overheid uit angst over wat de toekomst brengen zou, maar na enkele weken had 'de overdreven vrees plaats[gemaakt] voor overdreven gerustheid'. Mensen benadrukten vaker de nadelige effecten van de crisismaatregelen en 'toen het in dat stadium was gekomen – en dat duurde niet zoo lang – sloeg de aanvankelijke medewerking bij maar al te velen in tegenwerking of op zijn best in onverschillig toekijken om'.³

Ondanks dat de voornoemde citaten ten dele subjectief en generaliserend zijn, is duidelijk dat veel Nederlanders ontevreden waren over de maatregelen die de regering nam om de oorlogscrisis te beteugelen. Mensen vonden bijvoorbeeld de administratieve

1 WC, 'Bestrijding tuchteloosheid', 5 januari 1918, 5.

2 Van Sasse van Ysselt, *Eindverslag*, 213-214.

3 Treub, 'De economische toestand', 141-142.

Afbeelding 5.3. Aantal individuele veroordelingen door de rechtbanken van Assen en Winschoten wegens delicten die zijn gepleegd in het Noordoost-Nederlandse grensgebied, 1912-1920.

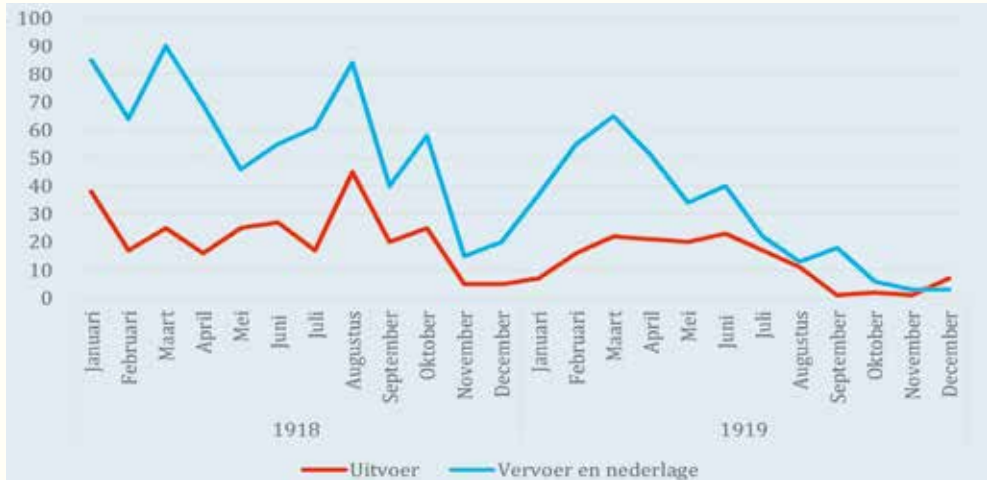
Bron: Zie bijlage 7.

eerste groep heeft betrekking op feiten die ook strafbaar waren in vreedstijd, zoals diefstal en mishandeling. De oorlogscrisisdelicten zijn overtredingen van wetten die waren afgekondigd als reactie op het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, waardoor die een tijdelijk en vaak ook plaatsgebonden karakter hadden. Het overtreden van de verschillende oorlogscrisismaatregelen was niet zozeer strafbaar volgens het *Wetboek van Strafrecht*, maar op grond van de verschillende crisiswetten die van kracht werden gedurende de oorlogsjaren.

Het aantal individuele veroordelingen wegens reguliere delicten vertoonde al in de jaren voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog een dalende trend. Deze afname zette door tot 1916. Daarna volgde een tijdelijke stabilisatie, maar vanaf 1918 nam de reguliere criminaliteit weer toe, waarna die al snel uitsteeg boven de vooroorlogse omvang. Van oorlogscrisiscriminaliteit kon logischerwijs pas sprake zijn na de afkondiging van de eerste crisiswetten in augustus 1914. Gedurende dat eerste oorlogsjaar was die categorie nog verwaarloosbaar met minder dan vijftig veroordelingen, maar daarna veranderde het beeld dramatisch. In de jaren 1916-1918 was de oorlogscrisiscriminaliteit zelfs aanmerkelijk groter dan alle reguliere delicten bij elkaar en dat leidde ertoe dat de zittingsdagen van rechtbanken soms bijna volledig in het teken kwamen te staan van de afhandeling van zaken tegen de verdachten van oorlogscrisisdelicten.

De fluctuaties in het aantal veroordelingen roepen de vraag op welke specifieke delicten daarvoor verantwoordelijk zijn geweest en welke redenen daaraan ten grondslag hebben gelegen. Een nadere uitwerking van de vervolgte misdadigheid kan dit inzichtelijk maken. In het *Wetboek van Strafrecht* is de reguliere criminaliteit uitgesplitst in een aantal 'titels'. De in het Noordoost-Nederlandse grensgebied gepleegde strafbare feiten zijn in bijlage 7 gecategoriseerd in deze groepen, aangevuld met de andere delicten waarover de arrondissementsrechtbanken in Assen en Winschoten zich hebben gebogen, zoals diverse belastingovertredingen en natuurlijk de oorlogscrisiscriminaliteit.²¹ Uit dit overzicht blijkt dat mishandeling voor de Eerste Wereldoorlog het vaakst voorkwam, op ruime afstand gevolgd door diefstal en stroperij (het wegnemen van onder andere grond,

21 Zie bijlage 7.

Afbeelding 5.6. Aantal individuele veroordelingen met betrekking tot overtredingen van de Wet houdende verbod tot uit- en vervoer van sommige artikelen en de Wet betreffende het vervoer en nederlage van goederen in het Noordoost-Nederlandse grensgebied, 1918-1919. Bron: Zie bijlage 9.

wekken de suggestie dat de smokkel minder lucratief was geworden doordat zowel Nederlandse als Duitse speculanten toen massaal van hun koopwaar probeerden af te komen, maar het kan evengoed zijn dat er vanwege de schaarste nauwelijks meer iets te verhandelen viel. Die aanname wordt ondersteund door het gegeven dat de aanvoer in de eerste maanden van 1919 weer aantrok en dat tegelijkertijd het aantal smokkelgevallen begon te stijgen.⁴⁴ De definitieve daling zette pas in nadat Duitsland en de geallieerden in de zomer vrede hadden gesloten. Dat maakte immers de weg vrij voor de intrekking van diverse exportverboden en andere handelsbelemmeringen, waardoor allerlei feiten niet langer strafbaar waren. Volgens lokale media zou de smokkel richting Duitsland in 1920 vanwege de aantrekkende koers van de Duitse mark nog weer zijn toegenomen, maar die stijging blijkt niet uit de vonnissen in strafzaken. In dat jaar werd de sluikhandel juist gereduceerd tot een te verwaarlozen aantal veroordelingen ten opzichte van de voorgaande jaren.⁴⁵

Afbeelding 5.7 laat zien waar in het Noordoost-Nederlandse grensgebied de verschillende typen oorlogscrisisdelicten werden gepleegd. Op basis van het aantal individuele veroordelingen kan eenvoudig worden geconstateerd dat de smokkelhandel niet overal even groot is geweest. Daarbij speelt de ligging van de desbetreffende gemeenten natuurlijk een belangrijke rol. Van de negen gemeenten die in dit onderzoek tezamen het Noordoost-Nederlandse grensgebied vormen, grensden Dalen en Finsterwolde niet direct aan Duitsland. Dat zal er de reden van zijn geweest dat de rechter zich tijdens de Eerste Wereldoorlog niet heeft hoeven te buigen over smokkelarij in Finsterwolde en dat slechts drie beklagden zijn vervolgd, omdat ze hadden gesmokkeld in Dalen. Overigens zijn alle drie betrappt langs het Stieltjeskanaal in het zuiden van die gemeente, dat hemelsbreed dichterbij de rijksgrens lag dan het uiterste oosten van Finsterwolde.

44 EC, 'Kettinghandelaars in het nauw', 16 oktober 1918, 5-6; EC, 'De kettinghandelaar aan de ketting', 23 oktober 1918, 2; EC, 'Smokkelen', 30 oktober 1918, 2; Emmen Riedel, 'De smokkelarij', 215.

45 EC, Zonder titel, 5 juni 1920, 5; bijlage 9.

Jaar	Noordoost-NL		Rest van NL		Duitsland		Zonder / Onbekend		Totaal
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	
1914	13	26,5	4	8,2	31	63,3	1	2,0	49
1915	268	62,6	27	6,3	130	30,4	3	0,7	428
1916	439	73,8	49	8,2	99	16,6	8	1,3	595
1917	236	66,1	63	17,6	49	13,7	9	2,5	357
1918	179	67,5	22	8,3	55	20,8	9	3,4	265
1919	75	50,7	21	14,2	47	31,8	5	3,4	148
1920	2	11,8	0	0,0	15	88,2	0	0,0	17
Totaal	1.212	65,2	186	10,0	426	22,9	35	1,9	1.859

Afbeelding 5.12. Herkomst van beklagden voor het plegen van smokkel in het Noordoost-Nederlandse grensgebied, 1914-1920.

Bron: Zie bijlage 18.

relatief veel vrouwen bevonden onder de smokkelaars uit Duitsland. Door de afwezigheid van hun echtgenoten waren zij meer op zichzelf aangewezen en dat zal er in combinatie met de zorg voor de kinderen en de schaarste toe hebben geleid dat een deel van hen levensbehoeften heeft proberen te bemachtigen in Nederland. Het ging gedurende de jaren 1914-1920 om maar liefst drieënveertig procent van de Duitse beklagden, tegen zo'n dertien procent van de vervolgde Nederlanders.⁸⁷

Duitse beklagden voor smokkel in het Noordoost-Nederlandse grensgebied behoorden procentueel vaker dan Nederlanders tot de leeftijdscategorieën van veertig jaar en ouder, terwijl vanaf veertig jaar het verschil tussen het absolute aantal Nederlandse en Duitse beklagden ook nog eens aanmerkelijk kleiner werd. Verhoudingsgewijs waren met name minder Duitse twintigers en dertigers betrokken bij de smokkelhandel en daaruit blijkt andermaal het demografische effect van de voortdurende vraag naar nieuwe lichten militairen in Duitsland. In aansluiting daarop doet het relatief hoge aantal

Afbeelding 5.13. In veel Duitse plaatsen staan gedenktekens ter nagedachtenis van de tijdens de Eerste Wereldoorlog gesneuvelde militairen uit die plaats. Dit monument staat bij de kerk in Rütenbrock, net over de grens bij Ter Apel. De aanhoudende strijd in de loopgraven zorgde voor een voortdurende vraag naar nieuwe soldaten. Een van de gevolgen daarvan was het relatief hoge aandeel vrouwen onder de Duitse smokkelaars.

Bron: Uitgeverij Drenthe, 10 september 2021.

87 Zie bijlage 21.

Hoofdstuk 6

Eindbeschouwing

In de zomer van 1914 groeide een conflict op de Balkan tussen Oostenrijk-Hongarije en Servië in korte tijd uit tot de Eerste Wereldoorlog, waarbij alle Europese grootmachten betrokken raakten. Nederland hield zich afzijdig, maar mobiliseerde wel direct het leger om duidelijk te maken dat het zijn grondgebied fel zou verdedigen. De strijdende partijen respecteerden de Nederlandse neutraliteit, maar desondanks zorgde het uitbreken van de oorlog voor de nodige paniek. Beurskoersen kwamen onder druk te staan en mensen namen massaal hun spaartegoeden op of ze probeerden bankbiljetten om te ruilen voor zilveren munten. De bevolking sloeg ook massaal aan het hamsteren, waardoor al snel tekorten ontstonden en de prijzen omhoog schoten. Dat was niet alleen het geval in de grote steden of in de zuidelijke provincies die aan het bij de oorlog betrokken België grensden, maar evengoed in het verder weg gelegen Drenthe en Groningen.

Gedurende de oorlogsjaren moesten speciale wetten, verordeningen en andere maatregelen van zowel de regering als lokale autoriteiten ervoor zorgen dat ons land niet alsnog militair betrokken raakte bij de Eerste Wereldoorlog, dat de economie bleef draaien en dat de bevolking de beschikking hield over voldoende voedsel, brandstof en andere levensbehoeften. Zodoende werd begin augustus 1914 de *Levensmiddelenwet* van kracht. Voortaan moesten winkeliers in heel Nederland zich houden aan maximumprijzen voor allerlei producten en burgemeesters kregen de bevoegdheid om de voorraden van speculanten in beslag te nemen tegen een relatief lage schadeloosstelling. Verder kwam de financiële sector onder scherper toezicht te staan. De regering sloot tijdelijk de beurs, verlaagde de verplichte metaaldekking en verlengde de termijnen waarbinnen het uitbetalen van papiergeld moest plaatsvinden. Daarnaast brachten sommige gemeenten op eigen initiatief noodgeld in circulatie om het tekort aan pasmunt mee op te vangen. Ondertussen waren veel mensen bang dat Nederland alsnog militair betrokken raakte bij de Eerste Wereldoorlog en die spanning zou in de jaren erna latent aanwezig blijven. Aanhoudende geruchten over troepenverplaatsingen en andere legeractiviteiten in het Duitse grensgebied, zoals de aanleg van loopgraven in de buurt van de gemeente Emmen, hebben daar in hoge mate aan bijgedragen, hoewel het steeds weer loos alarm bleek.

De dalende import werd een andere bron van zorg, omdat de oorlogvoerende landen het vrije scheepvaartverkeer hinderden in een poging de vijand economisch te verwurgen. Desondanks vonden veel goederen via Nederlandse havens toch een weg richting het Duitse achterland en daarom wilden de Britten de garantie dat in Nederland geïmporteerde goederen uitsluitend een binnenlandse bestemming kregen. De regering kon die toezegging echter niet geven vanwege de neutraliteit en internationale afspraken over de vrije scheepvaart op de Rijn. De kwestie werd voorlopig opgelost met de oprichting van de particuliere *Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij* in november 1914. Voortaan konden importeurs hun lading adresseren aan deze organisatie, die wel garandeerde dat ingevoerde goederen niet in Duitsland terecht zouden komen. Overigens gedoogde dat land de N.O.T. aanvankelijk, omdat op die manier de overzeese aanvoer naar Nederland mogelijk bleef en daarmee indirect ook richting Duitsland.

Bijlagen

1. Oppervlakte en inwonertal van Drentse en Groningse gemeenten langs of in de nabijheid van de rijksgrens, 1909-1920. (blz. 367).
2. Lijst van uitvoerverboden, 1914-1925. (blz. 368).
3. Lijst van Drentse en Groningse gemeenten die in staat van beleg zijn verklaard, 1914-1917. (blz. 391).
4. Aantal individuele veroordelingen met betrekking tot vermogenscriminaliteit in de gemeente Schoonebeek, 1914-1920. (blz. 391).
5. Aantal beklagden wegens het overtreden van de *Wet houdende nadere voorzieningen betreffende de grensbewaking* in het Noordoost-Nederlandse grensgebied, 1920-1924. (blz. 391).
6. Aantal veroordeelden wegens verboden uitvoer, vervoer en nederlage langs de oostgrens van Nederland per kilometer grenslengte, 1914-1920. (blz. 392).
7. Aantal individuele veroordelingen door de arrondissementsrechtbanken van Assen en Winschoten wegens delicten die zijn gepleegd in het Noordoost-Nederlandse grensgebied, 1912-1920. (blz. 392).
8. Gestolen goederen in het Noordoost-Nederlandse grensgebied, 1914-1920. (blz. 394).
9. Aantal individuele veroordelingen met betrekking tot overtredingen van de *Wet houdende verbod tot uit- en vervoer van sommige artikelen* en de *Wet betreffende het vervoer en nederlage van goederen* in het Noordoost-Nederlandse grensgebied, 1914-1920. (blz. 395).
10. Aantal individuele veroordelingen per gemeente voor oorlogscrisismisdrijven die zijn gepleegd in de Noordoost-Nederlandse grensgemeenten, 1914-1920. (blz. 397).
11. Aantal ontzeggingen van het verblijf in een of meer gemeenten binnen het gezagsgebied van de Territoriale Bevelhebber in Friesland, Groningen en Drenthe naar woonplaats van de uitgezette personen, 1914-1920. (blz. 398).
12. Aantal ontzeggingen van het verblijf in een of meer gemeenten binnen het gezagsgebied van de Territoriale Bevelhebber in Friesland, Groningen en Drenthe naar geslacht van de uitgezette personen, 1914-1920. (blz. 399).

Bijlage 2. Lijst van uitvoerverboden, 1914-1925

- KB van 31 juli 1914, *Stb.* 333
 KB van 1 augustus 1914, *Stb.* 335
 KB van 1 augustus 1914, *Stb.* 336
 KB van 1 augustus 1914, *Stb.* 337
 KB van 1 augustus 1914, *Stb.* 338
 KB van 1 augustus 1914, *Stb.* 339
 KB van 1 augustus 1914, *Stb.* 340
 KB van 3 augustus 1914, *Stb.* 355
 KB van 3 augustus 1914, *Stb.* 356
 KB van 3 augustus 1914, *Stb.* 357
 KB van 3 augustus 1914, *Stb.* 358
 KB van 3 augustus 1914, *Stb.* 359
 KB van 3 augustus 1914, *Stb.* 360
 KB van 3 augustus 1914, *Stb.* 361
- KB van 3 augustus 1914, *Stb.* 362
 KB van 3 augustus 1914, *Stb.* 363
 KB van 3 augustus 1914, *Stb.* 364
 KB van 3 augustus 1914, *Stb.* 365
 KB van 3 augustus 1914, *Stb.* 366
 KB van 3 augustus 1914, *Stb.* 367
 KB van 3 augustus 1914, *Stb.* 368
 KB van 3 augustus 1914, *Stb.* 369
 KB van 3 augustus 1914, *Stb.* 369A
 KB van 3 augustus 1914, *Stb.* 371
 KB van 3 augustus 1914, *Stb.* 372
 KB van 7 augustus 1914, *Stb.* 381
- KB van 7 augustus 1914, *Stb.* 383
 KB van 7 augustus 1914, *Stb.* 384
 KB van 7 augustus 1914, *Stb.* 385
 KB van 7 augustus 1914, *Stb.* 386
 KB van 7 augustus 1914, *Stb.* 387
 KB van 7 augustus 1914, *Stb.* 388
 KB van 7 augustus 1914, *Stb.* 389
 KB van 7 augustus 1914, *Stb.* 390
 KB van 7 augustus 1914, *Stb.* 391
 KB van 7 augustus 1914, *Stb.* 392
 KB van 7 augustus 1914, *Stb.* 393
 KB van 7 augustus 1914, *Stb.* 394
 KB van 7 augustus 1914, *Stb.* 395
 KB van 7 augustus 1914, *Stb.* 396
 KB van 7 augustus 1914, *Stb.* 397
 KB van 7 augustus 1914, *Stb.* 398
 KB van 7 augustus 1914, *Stb.* 399
 KB van 7 augustus 1914, *Stb.* 400
 KB van 7 augustus 1914, *Stb.* 401
 KB van 7 augustus 1914, *Stb.* 402
 KB van 8 augustus 1914, *Stb.* 403
 KB van 12 augustus 1914, *Stb.* 409
- KB van 14 augustus 1914, *Stb.* 411
 KB van 16 augustus 1914, *Stb.* 413
 KB van 16 augustus 1914, *Stb.* 414
 KB van 18 augustus 1914, *Stb.* 416
- KB van 20 augustus 1914, *Stb.* 417
 KB van 21 augustus 1914, *Stb.* 419
- verbod van den uitvoer van gouden munt en goudmuntmateriaal
 verbod van uitvoer van paarden, met uitzondering van veulens
 verbod van uitvoer van hooi
 verbod van uitvoer van stro
 verbod van uitvoer van haver
 verbod van uitvoer van steenkolen
 verbod van uitvoer van cokes
 verbod van uitvoer van stro
 verbod van uitvoer van hooi
 verbod van uitvoer van machine- en smeeroliën
 verbod van uitvoer van tarwe en tarwemeel
 verbod van uitvoer van zout
 verbod van uitvoer van gerst en gort
 verbod van uitvoer van automobielen en onderdelen, waaronder banden
 verbod van uitvoer van voertuigen ingericht voor paardentraction
 verbod van uitvoer van rijwielen
 verbod van uitvoer van motorrijwielen
 verbod van uitvoer van steenkool
 verbod van uitvoer van cokes
 verbod van uitvoer van paarden (uitgezonderd veulens)
 verbod van uitvoer van rogge en roggemeel
 verbod van uitvoer van haver
 verbod van uitvoer van rijst
 verbod van uitvoer van leder
 verbod van uitvoer van peulvruchten
 verbod van uitvoer van genees- en verbandmiddelen en de grondstoffen daarvoor
 verbod van uitvoer van salpeterzuur
 verbod van uitvoer van soda
 verbod van uitvoer van cacao
 verbod van uitvoer van aceton
 verbod van uitvoer van thee
 verbod van uitvoer van potas
 verbod van uitvoer van alcohol
 verbod van uitvoer van zwavelzuur
 verbod van uitvoer van katoen in elke vorm
 verbod van uitvoer van ether
 verbod van uitvoer van ammonium carbonaat
 verbod van uitvoer van boekweit
 verbod van uitvoer van suiker
 verbod van uitvoer van stroop
 verbod van uitvoer van natriumsalpeter
 verbod van uitvoer van glycerine
 verbod van uitvoer van koffie
 verbod van uitvoer van antimoon-regulus
 verbod van uitvoer van munitie en buskruit
 verbod van uitvoer van lood
 verbod van uitvoer van gouden munt en goudmuntmateriaal
 tijdelijke opheffing van het verbod van uitvoer van cacao, glycerine en koffie
 tijdelijke opheffing van het verbod van uitvoer van lood
 verbod van uitvoer van chirurgische instrumenten
 verbod van uitvoer van mijnhout
 tijdelijke opheffing van het verbod van uitvoer van rijwielen, van katoen in elke vorm en van theobrominum en diuretinum
 tijdelijke opheffing van het verbod van uitvoer van rogge en roggemeel
 nadere aanduiding van hetgeen onder het verbod van uitvoer van leder valt: alleen die geheel of gedeeltelijk afgewerkte fabriekaten uit leder als mansschoenen, harnachementen, zadels, tuigen, ransels en verdere equipmentstukken en die grondstoffen als

Bijlage 25. Soort smokkelwaar per individuele veroordeling wegens verboden uitvoer in het Noordoost-Nederlandse grensgebied, 1914-1920

Soort smokkelwaar		1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	Totaal
Voedingsmiddelen	Tarwe (incl. bloem en meel)	6	82	92	20	0	0	1	201
	Rogge en roggemeel	1	0	0	6	0	0	0	7
	Boekweit en boekweitmeel	1	68	37	10	0	2	0	118
	Brood en beschuit	0	28	26	5	0	11	5	75
	Mais	0	3	0	8	3	0	0	14
	Haver en havermout	4	5	5	6	2	0	0	22
	Gerst en gort	1	8	10	6	1	6	0	32
	Rijst (incl. stijfsel)	6	103	134	48	13	7	0	311
	Peulvruchten	2	16	7	4	3	10	3	45
	Aardappelen, groenten en fruit	3	5	2	1	2	4	0	17
	Boter (incl. boterolie)	0	1	9	3	1	4	2	20
	Kaas	0	4	9	2	2	1	0	18
	Melk	0	0	0	0	0	3	0	3
	Spek	2	68	91	54	3	13	4	235
	Vlees	0	5	17	16	5	7	0	50
	Eetbare vetten (incl. margarine)	2	83	290	84	25	18	7	509
	Raapolie (incl. bak- en slaolie)	1	1	37	40	24	7	0	110
	Oliezaden en lijnzaadproducten	3	5	5	0	0	1	0	14
	Koffie	3	10	140	89	5	18	0	265
	Thee	4	1	25	99	4	40	0	173
	Cacao en chocolade	3	0	6	42	61	33	2	147
	Alcoholische dranken	0	1	6	18	11	12	0	48
	Suiker en suikerwerk	0	0	4	5	10	5	2	26
Peper	0	0	7	12	2	3	0	24	
Zout	3	5	0	0	0	0	0	8	
Cichorei	0	1	2	3	8	2	0	16	
Overige voedingsmiddelen	3	2	0	1	2	2	0	10	
Vee en overige goederen	Paarden	6	36	7	2	3	0	0	54
	Runderen	0	1	11	7	2	0	0	21
	Overige dieren	0	4	7	1	0	0	0	12
	Katoenen goederen	1	1	4	79	140	18	0	243
	Wollen goederen	1	6	44	39	15	3	0	108
	Overige textielproducten	0	0	0	1	12	2	0	15
	Zeep	0	0	94	140	61	32	0	327
	Tabak en rookwaren	4	2	0	3	43	59	1	112
	Petroleum	12	36	9	0	0	2	1	60
	Rubber (incl. banden en slangen)	0	4	4	8	8	4	0	28
	Leer en schoenen	0	4	1	4	5	1	0	15
	Metalen (incl. muntstukken)	0	0	1	0	5	0	0	6
	Overige goederen	4	2	6	7	5	2	0	26
Onbekend	0	0	3	0	2	0	0	5	
Totaal	76	601	1.152	873	488	332	28	3.550	

Toelichting: Overige voedingsmiddelen: gist, haring, rozijnen, specerijen en vermicelli; overige goederen: glycerine, kachelglanspasta, klompen, lucifers, machineolie, paardenhaar, sago, solutie, touw (van hennep) en (lege) zakken. In vijf gevallen ontbreken de vonnisverslagen, waardoor onbekend is welke goederen de beklaagde in kwestie precies had gesmokkeld.

Bron: DA, AA, inv. nr. 49-73, Vonnissen 1914-1926; DA, AA, inv. nr. 447-450, Processen-verbaal 1914-1926; GA, AW, inv. nr. 514-580, Minuten 1914-1926.

Bijlage 26. Soort smokkelwaar per individuele veroordeling met betrekking tot Duitse en Nederlandse beklagden wegens verboden uitvoer in het Noordoost-Nederlandse grensgebied, 1914-1920

Smokkelwaar	Woonplaats	1914		1915		1916		1917		1918		1919		1920	
		Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Voedsel	NO-NL	6	46,2	230	85,8	385	87,7	161	68,2	66	36,9	48	64,0	2	100,0
	Rest NL	3	75,0	9	33,3	34	69,4	43	68,3	10	45,5	19	90,5	0	0,0
	D	22	71,0	112	86,2	82	82,8	16	32,7	15	27,3	32	68,1	15	100,0
	Onb.	0	0,0	2	66,7	4	50,0	2	22,2	6	66,7	5	100,0	0	0,0
Vee	NO-NL	3	23,1	19	7,1	14	3,2	4	1,7	2	1,1	0	0,0	0	0,0
	Rest NL	1	25,0	16	59,3	6	12,2	2	3,2	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	D	1	3,2	5	3,8	5	5,1	1	2,0	2	3,6	0	0,0	0	0,0
	Onb.	1	100,0	1	33,3	0	0,0	3	33,3	1	11,1	0	0,0	0	0,0
Textiel	NO-NL	0	0,0	0	0,0	35	8,0	56	23,7	100	55,9	2	2,7	0	0,0
	Rest NL	0	0,0	1	3,7	4	8,2	20	31,7	9	40,9	0	0,0	0	0,0
	D	2	6,5	6	4,6	6	6,1	29	59,2	41	74,5	18	38,3	0	0,0
	Onb.	0	0,0	0	0,0	2	25,0	2	22,2	2	22,2	0	0,0	0	0,0
Zeep	NO-NL	0	0,0	0	0,0	67	15,3	95	40,3	33	18,4	12	16,0	0	0,0
	Rest NL	0	0,0	0	0,0	6	12,2	31	49,2	7	31,8	5	23,8	0	0,0
	D	0	0,0	0	0,0	19	19,2	12	24,5	16	29,1	15	31,9	0	0,0
	Onb.	0	0,0	0	0,0	2	25,0	2	22,2	5	55,6	0	0,0	0	0,0
Tabak	NO-NL	0	0,0	0	0,0	0	0,0	2	0,8	27	15,1	38	50,7	0	0,0
	Rest NL	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	3	13,6	2	9,5	0	0,0
	D	4	12,9	2	1,5	0	0,0	1	2,0	12	21,8	19	40,4	1	6,7
	Onb.	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	1	11,1	0	0,0	0	0,0
Overig	NO-NL	4	30,8	30	11,2	10	2,3	7	3,0	18	10,1	2	2,7	0	0,0
	Rest NL	0	0,0	1	3,7	3	6,1	4	6,3	1	4,5	0	0,0	0	0,0
	D	12	38,7	14	10,8	10	10,1	7	14,3	6	10,9	6	12,8	1	6,7
	Onb.	0	0,0	0	0,0	1	12,5	1	11,1	0	0,0	0	0,0	0	0,0

Toelichting en bron: Zie bijlage 25.

Bijlage 27. Aantal individuele veroordelingen door de arrondissementsrechtbanken te Assen en Winschoten met betrekking tot misdrijven die door Nederlanders zijn gepleegd in Duitsland, 1912-1920

Delict	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	Totaal
Afpersing	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Bedreiging	0	2	0	0	0	0	0	0	0	2
Diefstal	8	1	3	0	0	0	3	0	1	16
Heling	1	1	0	0	0	0	0	0	0	2
Invoer	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2
Mishandeling	5	3	1	0	0	2	1	0	0	12
Verduistering	2	3	0	0	0	0	0	0	1	6
Vernieling	3	4	0	0	0	0	0	0	0	7
Totaal	20	14	4	0	0	2	4	0	4	48

Bron: DA, AA, inv. nr. 45-73, Vonnissen 1912-1926; DA, AA, inv. nr. 446-450, Processen-verbaal 1912-1926; GA, AW, inv. nr. 504-580, Minuten 1912-1926; GA, AW, inv. nr. 613-631, Politie rechter 1925-1926; GA, AW, inv. nr. 698-702, Kinderrechter 1924-1926.

Afbeeldingen

Hoofdstuk 1 - Inleiding

- 1.1. Het Groningse grensgebied met Duitsland aan het begin van de twintigste eeuw. Bron: CC-BY Kadaster (2018), Kadaster, Historisch topografische kaarten (1:200.000), kaart 5, Westerwolde, 1906. (blz. 8).
- 1.2. Het Drentse grensgebied aan het begin van de twintigste eeuw. Destijds bestond een aanzienlijk deel van de gemeente Emmen nog uit een uitgestrekt hoogveen-gebied. Bron: CC-BY Kadaster (2018), Kadaster, Historisch topografische kaarten (1:200.000), kaart 8, Bargerveen, 1906. (blz. 9).

Hoofdstuk 2 - Duurte en distributie (midden 1914 tot begin 1917)

- 2.1. Het bebloede uniform van Frans-Ferdinand in een vitrine in het *Heeresgeschichtliches Museum* in Wenen. De moord op de Oostenrijks-Hongaarse troonopvolger en zijn vrouw was de aanleiding voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Bron: Particuliere collectie A. Eggens, 25 juli 2018. (blz. 14).
- 2.2. Op de foto poseren de weduwe en een aantal kinderen van Willem Roeles uit Noord-Sleen met enkele landgenoten in Bottrop. Het gezin Roeles was na de dood van Willem (1907) naar het Ruhrgebied verhuisd om daar in de mijnen te gaan werken. In 1914 moesten zij kiezen tussen het Duitse staatsburgerschap of terugkeren naar Nederland. Ze kozen voor de laatste optie. Bron: Particuliere collectie H. Eggens. (blz. 17).
- 2.3. Door de mobilisatie konden ondernemingen hun bedrijfsvoering niet altijd op de oude wijze blijven voortzetten. Bron: *WC*, 'Ondergeteekende', 5 augustus 1914, 3. (blz. 21).
- 2.4. Burgemeester Christoffer van der Wal van de gemeente Emmen waarschuwde de bevolking aan het begin van de Eerste Wereldoorlog om geen bankbiljetten van de hand te doen voor minder dan de nominale waarde. Bron: *EC*, 'Bankbiljetten', 5 augustus 1914, 1. (blz. 23).
- 2.5. Als reactie op het tekort aan muntgeld gaf de gemeente Coevorden in augustus 1914 tijdelijk noodgeld uit met waardes van vijftwintig cent, een gulden en een rijksdaalder. Bron: Particuliere collectie A. Moes. (blz. 23).
- 2.6. Vanwege duurdere grondstoffen bereidden apothekers en drogisten in Winschoten hun klanten voor op prijsverhogingen van maar liefst twintig procent, maar dankzij de overheidsbemoediging met de prijzen gebeurde dat uiteindelijk niet. Bron: *WC*, Zonder titel, 7 augustus 1914, 3. (blz. 25).
- 2.7. Ondanks de *Levensmiddelenwet* van 3 augustus 1914 bleven de geruchten aanhouden over tekorten en prijsstijgingen. Bron: *WC*, 'Aan het geachte publiek!', 7 augustus 1914, 4. (blz. 25).

Literatuur

- Abbenhuis, M., 'Rustig te midden van woedende golven. De moeilijke verdediging van de Nederlandse neutraliteit' in: Andriessen, H., M. Ros en P. Pierik ed., *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918. Deel 1* (Soesterberg 2002) 303-324.
- *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche Courant*, 1918.
- Alten, A. van, 'In de ban van de bivakmuts en andere breisels. Nederlandse breiage tijdens de mobilisatie 1914-1918' in: Dorrestijn, L., H. van der Linden, P. Pierik en R.J. de Vogel ed., *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918. Deel 33* (Soesterberg 2016) 235-251, aldaar 239-240.
- *Apeldoornsche Courant. Nieuws- en Advertentieblad voor de Veluwe*, 1917.
- *Arnhemsche Courant*, 1917.
- Bangma, K., N. Dijkstra, S. de Graaf en R. Mud, *Ver van het front? Friesland en de Friezen in de Eerste Wereldoorlog* (Grou 2018).
- Bie, R. van der, '*Een doorlopende groote roes*'. *De economische ontwikkeling van Nederland, 1913-1921* (Amsterdam 1995).
- Bieleman, J., 'De landbouw in de periode 1850-1945' in: J. Heringa ed., *Geschiedenis van Drenthe* (2e druk; Meppel 1986) 547-590.
- Bieleman, J., *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950* (Meppel en Amsterdam 1992).
- Binneveld, H., M. Kraaijestein, M. Roholl en P. Schulten ed., *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001).
- Boekholt, P.Th.F.M., 'De nieuwste tijd, 1850-1945' in: J. Heringa ed., *Geschiedenis van Drenthe* (2e druk; Meppel 1986) 591-678, aldaar 620.
- Boon, B., *Iedereen tuinier in oorlogstijd. Praktische handleiding om op eenvoudige wijze groenten en aardappelen te telen* (3e druk; Amsterdam 1918).
- Broekema, C., 'Landbouw' in: H. Brugmans ed., *Nederland in den oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam 1920) 279-323.
- Bulte, M., *Gewapende Vrede. Zuidoost-Drenthe tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Beilen 2010).
- Cameron, R., *Economische wereldgeschiedenis. Van de oude steentijd tot heden* (Utrecht 1991).
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Bijdragen tot de statistiek van Nederland, Uitkomsten der negende tienjaarlijksche volkstelling in het koninkrijk der Nederlanden gehouden op den een en dertigsten december 1909. Eerste deel* ('s-Gravenhage 1910).
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Crimineele statistiek over het jaar 1914* ('s-Gravenhage 1916).

Archivalia

Drents Archief

Arrondissementsrechtbank Assen, 1878-1929

Inv. nr. 41-73, Vonnissen in strafzaken, 1910-1926.

Inv. nr. 188-191, Rolboeken van strafzaken, 1910-1926.

Inv. nr. 205-210, Parketregisters, 1910-1922.

Inv. nr. 509-512, Parketregisters, 1922-1926.

Inv. nr. 446-450, Processen-verbaal en/of vonnissen van de politierechter in administratieve zaken, 1910-1926.

C.V. onder de firma J.C. Rahder, 1870-1970

Inv. nr. 171, Tariieven van arbeidslonen voor de lange-turfveenderijen in Barger-Oosteveen en omstreken, 1892-1939.

Gedeputeerde Staten, 1814-1951

Inv. nr. 2, Verbalen 1814-1951.

Kantongerecht Emmen, 1877-1929

Inv. nr. 11-23, Rolboeken, 1914-1926.

Inv. nr. 85-125, Processen-verbaal en vonnissen, 1914-1924.

Gelders Archief

Krijgsraden in Gelderland, 1814-1974

Inv. nr. 74-160, Vonnissen, 1914-1923.

Gemeentearchief Borger-Odoorn

Fotoarchief Odoorn

Foto Og05421, Noodlanding Duits vliegtuig in Eerste Wereldoorlog.

Gemeentearchief Coevorden

Inventaris archieven Coevorden 1851-1934

Inv. nr. 561, Duitse deserteurs verblijf houdende in de gemeente, 1916-1918.

Register op geografische namen

- Aarschot 35
 Afrika 51
 Alkmaar 201
 Amersfoort 251
 Amsterdam 20, 27, 115, 124, 126, 128, 149, 294, 305, 358
 Amsterdamscheveld 41, 230, 235
 Antwerpen 39, 44, 46, 357
 Appingedam 39, 282
 Arnhem 40, 240, 336, 337
 Aschendorf 332
 Assen 6, 39, 125, 226, 233, 252, 256, 312-314, 317, 322, 327-330, 332, 334, 341, 346
 Azië 51

 Baflo 39
 Balkan 15, 347
 Baltische Staten 248
 Barger-Compasuum 324
 Barger-Oosterveen 116, 127, 279, 316, 335
 Barger-Oosterveld 255
 Bargerveen 8, 38, 309
 Barnflair 318, 336, 338, 339
 Beerta 37, 43, 120, 240, 260, 313, 321, 326, 331, 348
 België 4-6, 14, 19, 33, 35, 36, 39, 44, 46, 47, 80, 121, 126, 128, 129, 168, 188, 247, 251, 252, 254, 275, 312, 347
 Belgrado 14
 Bellingwolde 28, 37, 120, 127, 217, 260, 307, 313, 319, 321, 322, 331, 336, 348
 Bentheim 312, 332
 Bergen 245
 Berlijn 123, 125, 129, 240
 Bierum 39, 282
 Blijham 240
 Borger 55, 114, 126, 232, 299, 329
 Borger-Odoorn 242
 Borgerveld 42

 Bottrop 17
 Bourtange 256
 Bourtanger Veenmoeras 243, 309
 Brugge 334
 Buinen 123
 Buinerveen 316
 Bulgarije 247
 Bunde 17, 112
 Bunderweg 41
 Bürgerfelde 335

 Coevorden 10, 23, 37, 42, 82, 105, 114, 119, 120, 123, 246, 255, 256, 276, 282, 291, 293, 313, 318, 321, 322, 329, 332, 338, 340, 348
 Coevorden-Piccardiekanaal 42
 Compiègne 248

 Dalen 37, 46, 91, 113, 129, 144, 261, 267, 313, 319, 320, 321, 325, 328, 348
 Delft 294
 Delfzijl 7, 37, 114, 120, 126, 281, 282
 Den Haag 19, 20, 40, 69, 100, 337
 Denemarken 33, 73, 296
 Dinant 35
 Diphooorn 141
 Dollard 7, 115, 120, 128, 237, 313
 Dordrecht 226, 286
 Douaumont 130
 Drenthe 5-7, 9-12, 28, 37, 44, 45, 47, 71, 81, 109, 110, 114, 116, 122, 123, 125, 127, 131, 155, 173, 237, 242, 244, 248, 254, 255, 257-259, 265, 267, 282, 305, 308, 311, 312, 321-323, 329, 330, 332, 338, 343, 347-351, 353-355, 357, 358, 360, 362-364
 Drouwenermond 255
 Drouwenerveen 316
 Duitse Bocht 132
 Duitsland 4, 6-8, 11, 13-17, 19, 20, 29, 30, 32-34, 38, 39, 42, 49, 51-53, 61-64, 68, 74,

Register op persoonsnamen

- Abels, Abel Jans 340, 341
 Alphen de Veer, van 20
 Althoff, Hermann 17
 Amel, Anna Angela 324
 Arnoldus, Willem 339
- Babtist, Hindrik 319
 Bakker, J. 54
 Bergman, Age 258
 Bergman, Berend 258
 Bergman, F.A. 258
 Bergman, H.W. 123
 Bergmann, Anna Maria 339
 Berkum, mevrouw van 226
 Betten, Jan Lubbertus 316
 Bie, Ronald van der 1
 Boekhoudt, Elias 55
 Boelen, J. van 44
 Boelens, R. 117, 131
 Boellaard tot Herwijnen, Jan Willem 240, 241
 Boer, L.P. de 182
 Borgmann, Maria Angela 340
 Bos, G. 239
 Bos, H. 127
 Bos, Hendrik 319
 Bos, Lute 338
 Bosboom, Nicolaas 27, 28, 35
 Braak, Eisso Gerhardus 38, 41, 110, 112, 182, 234
 Braak, Willem Heino 182, 183
 Broekema, Cornelis 51
 Bruijn, J. de 93
 Bulte, Marcel 7
 Bults, Hinke 339
- Chotek, Sophie 14
 Conen, Jan 256
 Cort van der Linden, Pieter 3, 11, 28, 86, 351
- Dekker, Aaldert 326
 Doedens, Anne 4
 Doevendans, Roelof 315
- Edzes, H. 41
 Eggens, A. 14, 38, 45, 141, 185, 243, 248, 251, 309, 333
 Eggens, H. 17
 Elema, Jacob 55, 60
 Elling, J. 46
 Emmen Riedel, Warner Rudolph 323, 335
 Evenhuis, R. 239
- Fledderus, Hieronimus 336
 Foch, Ferdinand 248
- Gerrits, G. 123
 Gerrits, Jr. 123
 Gevecke, Friedrich 335
 Giezen, Gieze 338
 Gort, Derk 10, 83, 84
- Haffner, Sebastian 247
 Harms, H. 41
 Harris, Saul 334
 Hartenhof, Reint 55
 Heemskerk, Theo 282
 Heller, Johan Gerhard 344
 Hemmen, Hans Richard 337
 Herder, Binia 339
 Hertog, Johan den 3
 Holte, Johannes Albertus ten 46, 144, 261
 Hoor, Jan ten 26
 Huijghe, Bertha 334
 Hulskers, Albert 42
- IJsselsteyn, Hendrik van 144, 146, 147, 163, 176, 190, 196, 212, 213, 217, 222, 253, 263-268, 270-273, 276-280, 283-294, 296-298, 300, 301, 304, 305, 308, 327, 359, 362, 363